

Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW) KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Graaf Willem IV, de Hollands-Friese oorlog van 1344/1345 en de Friese kloosters

Mol, J.A.

published in

Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haat-liefdeverhouding
1997

[Link to publication in KNAW Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Mol, J. A. (1997). Graaf Willem IV, de Hollands-Friese oorlog van 1344/1345 en de Friese kloosters. In P. H. Breuker, & A. Janse (Eds.), *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haat-liefdeverhouding* (pp. 94-108).

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the KNAW public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the KNAW public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

pure@knaw.nl

Graaf Willem IV, de Hollands-Friese oorlog van 1344/1345 en de Friese kloosters

J.A. Mol

Inleiding

In de late Middeleeuwen was Friesland in twee opzichten een buitenbeentje in West-Europa: het was niet onderworpen aan een landsheer en kende geen leenstelsel.

Het eerste verschijnsel, waarmee het tweede overigens nauw samenhangt, staat bekend als de 'Friese vrijheid'. Voor het gebied tussen Vlie en Lauwers wordt zij chronologisch afgebakend met de jaartallen 1345 en 1498. Niet ontkend kan worden, dat de Friezen ten westen van de Lauwers zich al in de tweede helft van de 13de eeuw in verregaande mate zelf bestuurden, maar omdat graaf Willem III van Holland-Henegouwen in 1310 erkenning als landsheer in Westergo wist af te dwingen en er een begin kon maken met de uitbouw van een gezagsapparaat, valt de definitieve breuk eerst op 26 september 1345 te dateren: de dag dat graaf Willem IV omkwam in de slag bij Staveren en zijn ridderleger een smadelijke nederlaag leed tegen de beoogde onderdanen uit Friesland. De door Willem IV begonnen oorlog, met zijn voor beide zijden traumatische afloop, heeft het bestaande antagonisme zozeer versterkt, dat van een geleidelijke vestiging van Hollands landsheerlijk gezag geen sprake meer kon zijn. Voor de Hollanders waren de Friezen voortaan '*gens sans loi et sans foi*', terwijl de Friezen de Hollanders sinds 1345 alleen nog maar konden zien als belagers van hun door Karel de Grote verleende vrijheid. Kortom, de voor Holland mislukte oorlog van 1345 heeft voor lange tijd de afwijkende politieke structuur van Westerlauwers Friesland bepaald.

Aan de oorzaken, het verloop en de gevolgen van deze oorlog is in het verleden de nodige aandacht besteed. Meer en minder uitvoerige uiteenzettingen erover zijn te vinden in de studies van Waller Zeper, Groustra, Algra, Brokken, Janse, De Boer en Cordfunke en – recentelijk – Devries en De Graaf.¹ Laatstgenoemde heeft zich vooral verdiept in de militair-tactische aspecten van de slag, en wel zo uitvoerig dat op dat terrein voorlopig weinig nieuws te melden valt. Over de strategische aanpak van Willem IV, de aanloop tot de oorlog en de consequenties ervan voor de Friese tegenstand valt echter meer te zeggen dan tot dusver gedaan is.

Hoe weloverwogen en haalbaar was Willems oorlogsplan? Over die kwestie lopen de meningen uiteen. De meeste auteurs beschouwen zowel de beslissing van Willem om Friesland met geweld te onderwerpen als de wijze waarop hij dat deed, als roekeloos. De Graaf laat echter een ander geluid horen. Hij spreekt over de 'voorzichtige wijze waarop Willem het Friese probleem benaderde' en meent dat de graaf zich gedegen op het militaire treffen heeft voorbereid.

Een belangrijk onderdeel van Willems voorbereiding was zijn besluit om beslag te leggen op het bezit van de Friese kloosters in

Waterland en Westfriesland. In deze bijdrage zal worden nagegaan of, en zo ja, in hoeverre dit besluit en de uitvoering ervan van invloed zijn geweest op het verloop en de uitkomst van de oorlog. Alle hierboven genoemde historici maken melding van de naasting, al laat niet iedereen duidelijk uitkomen dat deze niet ná, maar voorafgaand aan de expeditie naar Staveren werd gerealiseerd. Geen van hen heeft echter vraagtekens geplaatst bij de maatregel zelf. Geen ook heeft onderscheid gemaakt tussen beslaglegging c.q. panding, en confiscatie c.q. definitieve verbeurdverklaring, kennelijk vanuit de veronderstelling dat het definitief in beslag nemen van onroerende goederen in de late middeleeuwen onvermijdelijk bij een gewapend conflict hoorde. Dat was echter allerm minst het geval; althans niet bij geestelijk bezit.² Of het nu om een 'internationale' oorlog ging, tussen zelfstandige staten of vorsten, of om een intern treffen, tussen bijvoorbeeld een vorst en opstandige onderdanen, geestelijke goederen genoten immuniteit en dienden te worden ontzien, als tenminste de geestelijken die eigenaars waren van die goederen, zich niet actief met de vijandelijkheden bemoeiden. Zij vielen onder de bescherming van het canonieke recht. Niet dat abdijen en kerken in oorlogsomstandigheden niet regelmatig gebrandschat werden en andere onaangenaamheden moesten verduren, maar het verlies van grote delen van hun onroerend goed als straf voor vijandschap of opstandigheid, daarvan zijn toch weinig voorbeelden te vinden. Het aantasten van geestelijk goed gold in principe als een daad van agressie tegen God en de heiligen aan wie het als eigendom opgedragen was. Willems maatregel tegen de Friese kloosters lijkt daarom buitengewoon ver te zijn gegaan.

Ik stel me voor te inventariseren, wanneer de inbeslagneming plaatsvond, hoever zij ging, welke kloosters en orden zij betrof, wat de waarde van de goederen was, en dus ook welke schade de betreffende instellingen erdoor opliepen, om vervolgens na te gaan welk effect de maatregel had op de houding van de Friese landsbesturen. Voor een goed begrip van de ontwikkelingen volgt echter eerst een kort overzicht van de politieke verhoudingen in de eerste helft van de 14de eeuw en de chronologie van de eerste oorlogshandelingen.

De verhouding Holland/Friesland tot 1337

Heerloosheid was geen nastrevenswaardig ideaal in de 13de en 14de eeuw, ook niet voor de Westerlauwerse Friezen. Zij zijn steeds bereid geweest de graaf van Holland als heer te erkennen.³ Het meningsverschil betrof nooit het landsheerlijk gezag als zodanig, maar de omvang en inhoud van de daaraan verbonden rechten. De graaf van Holland zag die het liefst zo ruim mogelijk geformuleerd, overeenkomstig de bevoegdheden die hij elders in zijn gebied had verworven. De Friezen daarentegen wilden het

grafelijk gezag beperkt houden. Voor hen waren het uitgangspunt de rechten en inkomsten die de graaf samen met de bisschop van Utrecht in de periode van het *condominium* (1165 tot na 1226) in Friesland had genoten.⁴ Deze betroffen onder andere de boete-opbrengsten uit periodieke gerechtsreizen, een beperkte vorm van belastingheffing en het recht op muntslag en tolheffing.⁵

Genoemde rechten zijn in de tweede helft van de 13de eeuw niet meer uitgeoefend, door de bisschop noch door de graaf. De eerste heeft er geen kans toe gezien, doordat hij ook in zijn eigen territorium machteloos was geworden, de tweede was vermoedelijk niet geïnteresseerd in zo'n inmiddels verouderde vorm van gezagsuitoefening waarvan de baten niet opwogen tegen de kosten; hij moest bovendien prioriteit geven aan de versteviging van zijn directe gezag in Westfriesland en het Nedersticht. Men zou kunnen zeggen, dat Westergo en Oostergo daardoor in een machtsvacuüm kwamen te verkeren. Gevolg was dat de van oorsprong grafelijke rechtskringen hier de jurisdictie in eigen hand konden nemen om vervolgens tot aparte staatjes (*terrae*) uit te groeien. Deze ontwikkeling ging gepaard met een decentralisatieproces, doordat zich onder het *terra*-niveau een tweede jurisdictie- en bestuurslaag ontwikkelde. Zo raakte Westergo opgesplitst in de districten Franeker, Wildinge (Wonseradeel) en Wagenbrugge (Wymbritseradeel c.a.). De leiding van deze 'delen', alsook van de *terra*-als-geheel, kwam in handen van door het volk benoemde functionarissen: de grietmannen en hun mederechters. Zij zijn te beschouwen als de opvolgers van degenen die eerder de verschillende streken en dorpen in het *go*-gerecht hadden vertegenwoordigd.

Het ligt voor de hand dat de elites die deze verzelfstandigde rechtskringen beheersten, er niet voor voelden hun zeggenschap zomaar op te geven. In hun ogen diende de landsheer zijn benoemingen te beperken tot de traditioneel bekende schoutambten in de centrale plaatsen. Eventueel waren ze bereid hem de benoeming van de dorpsrechters toe te staan. De bevoegdheid om rechters in de districten en delen aan te stellen zou echter aan henzelf voorbehouden moeten blijven. Dit – uit een afvaardigingstraditie gegroeide – recht vormde dan ook steeds een belangrijk, zo niet het belangrijkste twistpunt tussen de graaf en de vertegenwoordigers van de Friese *terrae*.

Vanaf omstreeks 1290 stootten Holland en Westergo voortdurend op elkaar, waarbij de conflictstof elke keer weer gevonden werd in het functioneren van het gerechtelijk bestel in Staveren, dat vanwege zijn handelsbelangen op Holland georiënteerd was en sinds 1292 de Hollandse graaf bij herhaling als landsheer erkende. Voorzover er iets over de achtergrond van de vetes in en over Staveren meegedeeld wordt, lijkt die steeds de competentie van de grafelijke schouten te betreffen: waar hield zij op en waar raakte deze de jurisdictie van de Westergo?⁶ In 1297 kwam het tot een treffen. Een deel van de Westergose adel gaf gehoor aan de oproep van bisschop Willem Berthout om Jan I te bestrijden en raakte betrokken bij de verwoesting van enkele Hollandse burchten in Westfriesland. Westergo bepaalde overigens in deze tijd zijn politiek volkomen zelfstandig, los van Oostergo. De prelaten van Oostergo haastten zich in 1297 de Hollandse graaf te melden dat hun land, anders dan de graaf dacht, absoluut niets met de gewelddadigheden te maken had: die kwamen voor rekening van Westergo, een land dat van het hunne gescheiden was door een zee-arm, de Boorne!⁷

Over verder wapengekletter daarna is niets bekend. Westergo

maakte in 1310, na een relatief lange periode, een eind aan de vijandelijkheden door de graaf een zoenverdrag aan te bieden. Het landschap huldigde Willem III als *dominus Frisiae* met alle rechten die zijn voorgangers in Friesland hadden uitgeoefend. Het was de eerste keer, dat de Hollandse rechten door vertegenwoordigers van een Friese landschap werden erkend. Deze erkenning zou voortgekomen zijn uit een vredesbehoefte van de leidende kringen in Westergo zelf, en moet volgens Janse niet opgevat worden als het resultaat van een expansieve territoriale politiek van de kant van Holland.⁸ Aannemelijk is, dat de genoemde kringen verdeeld waren over een pro-Hollandse en een anti-Hollandse groep, waarvan de eerste op dat moment dan de overhand had.

De huldiging betekende echter wel een stimulans voor graaf Willem III om te proberen in Westergo een moderne vorm van landsheerlijk gezag te vestigen, zij het dat hij daar pas een begin mee maakte in de jaren twintig. Een van zijn methoden was het benoemen van schouten en het in leen uitgeven van de hoge en de lage heerlijkheid in bepaalde dorpen – dus op lokaal niveau – aan vertegenwoordigers van belangrijke regionale adelfamilies. We kennen diverse oorkonden over zulke beleningen en schoutenbenoemingen, onder meer in Barradeel (Sextbierum en Pietersbierum) en in de omgeving van Stavoren en Wymbritseradeel (Oppenhuizen en Uitwellingerga) uit 1322, 1325 en 1328. Deze methoden, die in de uitbouw van een moderne landsheerlijkheid pasten, stuitten op verzet. Westergo keerde zich weer tegen de graaf en zocht op de pan-Friese vergadering van de Opstalsboom van 1323 steun van andere Friese *terrae*. In de jaren 1325-1327 was er zelfs sprake van openlijke vijandelijkheden, waarop Willem III reageerde met een combinatie van diplomatie en geweldsuitoefening in de vorm van het uitgeven van kaperbrieven en het laten platbranden van Friese kustplaatsen. Dat bleek zo effectief, dat Westergo in 1328 besloot weer vrede te zoeken. Op 13 juli van dat jaar kwam het tot een zoen, waarbij Westergo de rechten van de graaf erkende. Oostergo had zich ondertussen weer volledig afzijdig gehouden. Op 6 augustus 1326 schrijven de grietmannen en prelaten van deze landschap de graaf in een plechtige brief, dat ze zijn jurisdictie in Westergo en Staveren volledig erkennen; ze zijn ook bereid hem bij het afdwingen van zijn rechten te steunen, en verzoeken hem tegelijk in het conflict met genoemde landschappen de belangen van de inwoners van Oostergo te ontzien.⁹

Na deze zoen continueerde Willem III zijn voorzichtige politiek van benoemingen en beleningen, waarbij hij belangrijke Friese edelen aan zich probeerde te binden.¹⁰ Met Janse neem ik aan, dat de grafelijke machtsuitoefening tot het einde van Willems regering effect heeft gehad.¹¹ De dood van de graaf in 1337 bood de anti-Hollandse krachten in Westergo echter de kans hun *terra* weer aan het formele gezag van de graaf te onttrekken.¹² Alleen Staveren huldigde in hetzelfde jaar zijn zoon Willem IV als landsheer bij diens ambtsaanvaarding.

Aanloop en eerste oorlogshandelingen

Willem III mag dan niet veel in Friesland gewonnen hebben, veel verloren had hij er ook niet. Van kostbare militaire inspanningen was geen sprake geweest. Met schoutbenoemingen enerzijds en dreigen met geweld anderzijds had hij Westergo toch onder druk kunnen houden om de elite aan het idee van een landsheerlijk gezag te laten wennen. Dat het op die manier een zaak van lange

termijn zou worden, was echter wel duidelijk.

De nieuwe graaf leek daar de man niet naar. Willem IV ontpopte zich als een ongedurig ridder, die zich van het ene militaire avontuur in het andere stortte.¹³ Hij vocht met de Engelse koning in Noord-Frankrijk, trok drie keer met een uitgebreid gevolg via Pruisen naar Litouwen om daar 'heidenen' te bestrijden, bracht en passant een bezoek aan het Heilige Land, deed mee aan talloos veel toernooien, en zag er uiteindelijk ook niet tegen op de stad Utrecht te belegeren. Wat Friesland betreft, trad hij aanvankelijk wel in zijn vaders voetsporen, door in 1342 kapers in te schakelen om pressie op Westergo uit te oefenen.¹⁴ Maar dat leverde hem niet genoeg op, want in het najaar van 1344 zon hij op verdergaande maatregelen.

Volgens de meeste historici zou Willem aanleiding tot militair ingrijpen gevonden hebben in een twist te Stavoren, waarbij een belangrijk veteleider was gedood. De kwestie was zo hoog opgelopen, dat ze in januari 1344 aan de grafelijke raad moest worden voorgelegd; deze besloot dat leden van beide partijen zich in Holland in gijzeling moesten begeven. Dat hebben ze ook gedaan, want uit de bronnen blijkt dat ze op 22 augustus daaruit werden ontslagen.¹⁵ Janse neemt aan, dat de partijstrijd nadien weer is opgelaaid, waarbij de aanhangers van de graaf het onderspit hebben gedolven. Berichten daarover zijn echter niet bewaard gebleven, zodat de werkelijke *casus belli* ons ontgaat.

Het is bekend, dat de graaf nog aan het eind van het jaar een tocht naar Friesland heeft willen ondernemen. In de grafelijke rekeningen, die trouwens de voornaamste bron voor onze kennis van de oorlog vormen, lezen we dat Willem IV op 1 december 1344 vanuit Tiel boden naar Zeeland en Henegouwen liet sturen om de *reyse in Vrieslant*, waartoe hij zijn mannen had opgeroepen, af te blazen.¹⁶ Het is nu de vraag of, deze eerste *reyse* wel zo grootschalig bedoeld was als de expeditie die de graaf in september 1345 werkelijk liet organiseren. Er waren op 1 december al wat levensmiddelen in huis, maar veel was dat niet.¹⁷ De eerste uitgaven voor de aanschaf van bouw materiaal (schelpen, turf), met het oog op het aanleggen van versterkingen, werden pas omstreeks 1 oktober gedaan.¹⁸ Toen de tocht afgeblazen werd, moest nog begonnen worden met het branden van de kalk.¹⁹

1 oktober 1344 is dus de vroegst bekende datum waarvoor de graaf besloot een veldtocht te ondernemen. Maar wanneer toen pas begonnen werd met de eerste aankopen van bouw materiaal en levensmiddelen, was de voorbereidingstijd betrekkelijk kort. Algra heeft in dit verband de suggestie gedaan, dat het Willems oorspronkelijke opzet was nog in het schrikkeljaar 1344 een militair geëscorteerde gerechtsreis naar gene zijde van het Vlie te ondernemen, aansluitend bij de Friese traditie volgens welke de graaf één keer in de vier jaar Friesland mocht betreden.²⁰ Dat is wellicht het geval geweest, al moet daarbij wel de kanttekening worden geplaatst, dat met '*reise*' doorgaans in het Middelnederlands wel een krijgstoht wordt aangeduid. Gerechtsreis of krijgstoht, de graaf zal zijn expeditie tevoren ruim kenbaar hebben gemaakt, terwijl hij deze tijding ondersteunde met eisen en dreigementen. Dat hij eind november op zijn voornemen teruggekomen is, kan verschillende redenen hebben gehad. De meest voor de hand liggende is, dat hij van de Friese landschappen geen duidelijk signaal had gekregen, dat ze bereid waren concessies te doen en aan zijn eisen tegemoet kwamen; wat betekende dat hij zijn dreigementen moest waarmaken en een echt omvangrijke heervaart moest organiseren. Daarvoor had hij meer tijd en ook

een gunstiger seizoen nodig. De winterperiode was voor een grootscheepse amfibische operatie immers niet geschikt.

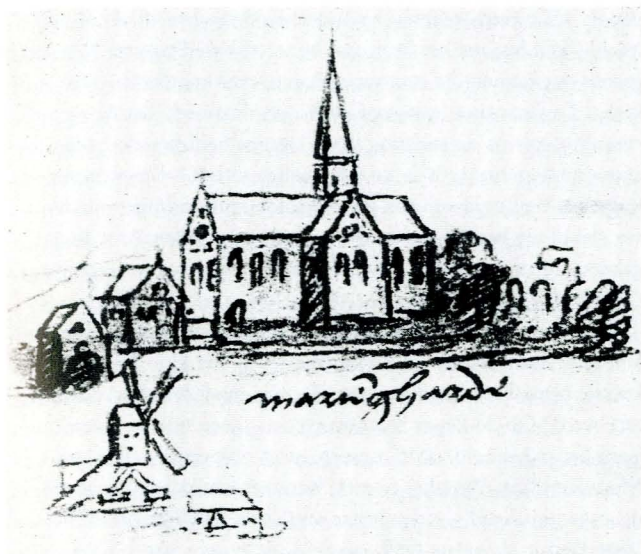
De inzet van Willem IV was hoog, veel hoger dan die van zijn vader. Dat blijkt indirect uit de poging van een deputatie van Friese monniken om de graaf op andere gedachten te brengen.²¹ Deze werd op 16 oktober in Ath te woord gestaan door twee grafelijke ambtenaren. Vervolgens reisden de monniken de graaf achterna tot Middelburg. Dat ze hem daar ook te spreken kregen, is niet zeker, maar ligt wel voor de hand. Op zaterdag 30 oktober werden ze naar Geertruidenberg begeleid en op vrijdag 5 november werden hun '*knappen*' door de rentmeester van Waterland, heer Floris van de Boekhorst, naar Dordrecht gebracht. Daarna raken we hun spoor bijster in de rekeningen. Diverse auteurs hebben al de vraag gesteld, of deze monniken alleen hun kloosters vertegenwoordigden of ook de gouwen waaruit zij afkomstig waren.²² Ze hebben de graaf ongetwijfeld meegedeeld, hoe (negatief) de *consules* en *nobiles* in hun landschappen over zijn eisen dachten, maar het is niet waarschijnlijk dat ze een volmacht hadden. Friese prelaten waren tot 1345 vaak genoeg betrokken bij de bestuurlijke zaken van hun *terra* – als zoensman, adviseur of toezichthouder –, maar we komen hen nooit tegen als alleenvertegenwoordigers. De kostbare reis naar Henegouwen, op de bonnefooi, stad na stad de graaf achterna, wijst op een zekere radeloosheid. De monniken zullen de graaf hun goede wil hebben willen uitleggen om verder met alle macht te pleiten voor het behoud van hun goederen in Waterland en Westfriesland, met de inbeslagneming waarvan ze waren bedreigd.

Het kan niet anders of de norbertijnen van Mariëngaarde hebben deel uitgemaakt van deze delegatie van bedreigde kloosters. Hun goederen op Marken werden later door de graaf in beslag genomen. Mariëngaarde was evenwel een abdij in Oostergo. Dit betekent, dat Willem met zijn dreigement tot beslaglegging niet alleen de erkenning door Westergo hoopte af te dwingen, maar ook die door Oostergo. Het is van belang dit met enige nadruk vast te stellen, aangezien Oostergo zich de voorgaande halve eeuw vrijwel geheel afzijdig had gehouden.²³ Deze *terra* had geen van de directe voorgangers van Willem IV ooit als graaf erkend. En geen van die voorgangers had een poging gedaan zijn gezag ook in Oostergo te laten gelden. Waar dus onder Willem III de claim op erkenning door de *Oistvriesen* alleen betrekking had op Stavoren en Westergo, beoogde Willem IV deze aanspraak effectief uit te breiden tot het hele gebied tussen Vlie en Lauwers.

De inbeslagneming van de kloostergoederen

Toen de graaf op 1 december 1344 van de *universitates terrarum* Westergo en Oostergo nog geen teken had gekregen dat ze bereid waren hem op zijn voorwaarden als heer te huldigen, moest hij een volgende stap zetten en tenminste een deel van zijn dreigementen waarmaken. Hij ging half december voor de derde keer op kruistocht-annex-wintersport naar Pruisen, maar liet zijn ambtenaren intussen voortgaan met de aanschaf van levensmiddelen en oorlogsmateriaal, nu voor een veldtocht van grootscheepse omvang. Verder gaf hij hun de opdracht beslag te leggen op de goederen van de Friese monniken binnen het gebied dat onder zijn onmiddellijk gezag stond.

Waar lagen die goederen, hoe groot waren ze, wat werd ermee gedaan, wie waren de eigenaars en van wie en op welke wijze hadden dezen hun bezit verworven?

Afbeelding van de abdij Mariëngaarde op de kaart der Bildtlanden uit de tweede helft van de 16de eeuw. Overgenomen uit de editie van Sibrandus Leo's abtenlevens van Mariëngaard en Lidlum door D.A. Wumkes (1929) IVa. (Foto: fotoarchief Fryske Akademy).

Mariëngaarde en Marken

De inbeslagneming van het kloosterbezit in Waterland is goed te volgen, doordat de inkomsten daaruit in de grafelijke rekeningen genoteerd zijn. Ze hebben betrekking op het eiland Marken én op een goederencomplex te Monnickendam. Bakhuizen van den Brink heeft er een uitvoerig opstel aan gewijd, nog vóórdat de rekeningen in druk verschenen. De gegevens zijn dus reeds lang bekend. Ik wil er echter op wijzen, dat Bakhuizen van den Brink alle volgende auteurs²⁴ op het verkeerde been heeft gezet met zijn bewering dat de goederen te Marken en Monnickendam aan hetzelfde klooster toebehoorden, te weten de bij Hallum gelegen abdij Mariëngaarde (*Ortus beatae Mariae*).²⁵ Volgens Bakhuizen zouden de monniken van dit omstreeks 1163²⁶ gestichte premonstratenzer of norbertijner klooster het relatief kleine monnikshuis te Monnickendam als stapelplaats hebben gebruikt voor hun producten uit de grote uithoven op Marken. Dat nu is onjuist. Er is geen enkel gegeven waaruit kan worden opgemaakt, dat Mariëngaarde bezittingen te Monnickendam heeft gehad.

Tegen Marken en Monnickendam werd wel gelijktijdig actie ondernomen.²⁷ Uitvoerder van de naasting was Floris van den Boekhorst, baljuw en rentmeester van Amstelland en Waterland. Zijn gegevens zijn genoteerd in een rekening die loopt van Maria ten Hemelopening 1344 (15 augustus) tot H. Sacramentsdag 1345 (24 mei), welke laatste datum dus beschouwd mag worden als de vroegst bekende dag waarvóór de inbeslagneming plaatsvond. Uit Floris' boekingen blijkt, dat de Mariëngaarder monniken op zijn komst waren voorbereid. Toen hij met zijn kogge, na enige vertraging vanwege een storm, vanuit Weesp op Marken was aangeland, vielen er slechts drie monniken in zijn handen. De rentmeester trof tezelfdertijd nog maar één schip op het eiland aan. Hij liet de drie monniken naar Vreeland vervoeren. Daar werden ze vijf weken gevangen gehouden, om vervolgens aan Naarden te worden overgeleverd bij wijze van onderpand voor de grote leningen

die door deze stad aan de graaf waren verstrekt. Vermoedelijk hoopte het stadsbestuur losgeld voor de monniken te kunnen incasseren. Floris van den Boekhorst liet ondertussen in de wijde omtrek, van de Zeevang tot Loenen, bekendmaken dat het roerende goed van de monniken verkocht zou worden en het onroerende verhuurd. De geïnteresseerde huurders en kopers lagen zes dagen verwaaid, alvorens ze naar Marken konden zeilen; de kosten van dat oponthoud kwamen voor rekening van de rentmeester. Op welke datum de transacties precies plaatsvonden, is niet vermeld, maar aangenomen kan worden, dat dit vroeg in het voorjaar was. Wanneer we ervan mogen uitgaan dat de Westfriese goederen tegelijkertijd genaast werden – waarover verderop meer –, dan komen we uit op de tijd vóór 18 maart.

Uit de registratie blijkt dat het eiland, dat toen meer dan twee keer zo groot was als nu, te weten 780 deimt (430 ha) – tegen 300 deimt in 1514 en later –, op het moment van de inbeslagneming in zijn geheel eigendom was van Mariëngaarde.²⁸ Van het land was 434 deimt (240 ha) verpacht onder tenminste 24 meiers. De overige 346 deimt (190 ha) werd door de kloosterlingen zelf geëxploiteerd in twee uithoven, *Westhuse* en *Oesthuse* genaamd. Deze *grangiae* of monnikshuizen, zoals ze in Friesland meestal werden genoemd, waren zeer grote boerderijen met een omvang die het gemiddelde gezinsbedrijf ver te boven ging.²⁹ Voor de bijbehorende landerijen kan een grootte van respectievelijk 116 deimt (64 ha) en 346 deimt (126 ha) worden berekend, met vee-stapels van 68 en 50 stuks rundvee en 20 en 8 paarden. Het vee en de inboedel werden vrijwel meteen verkocht. Omdat onder de goederen van het Oosthuis sprake is van de '*Sinte Nicolaesvenne, die der kerke toebehoert*', kan aangenomen worden dat de Marker Sint Nicolaaskerk, waar de kloosterpachters voor hun zieleheil op aangewezen waren, door de kanunniken van Mariëngaarde werd bediend.³⁰ Wat er met de rechten op deze kerk is gebeurd, vermelden de grafelijke rekeningen niet.

Over het tijdstip en de wijze waarop Mariëngaarde de goederen op Marken heeft verworven, bestaat enige onzekerheid. De *vita Sibrandi* uit de *Gesta abbatum Orti sancte Marie* dateert de aankoop van het gehele eiland onder het bestuur van de in 1238 overleden abt Sibrandus.³¹ Nicolaas Persijn, heer van Waterland, zou het voor 100 pond Hollands aan deze overste hebben overgedaan. Dit gegeven spoort met de mededeling in de *vita Ethelgeri*, dat abt Jelger na zijn confirmatie, die hij in Utrecht bij de wijbischoep verkreeg, naar Friesland over Marken terugreisde. Daaruit volgt, dat het eiland in 1240 reeds geheel of gedeeltelijk in handen van Mariëngaarde moet zijn geweest. Daarmee in tegenspraak lijken de vermeldingen van oorkonden die in de jaren 1470-1471 door de abdij voor het Hof van Holland zijn getoond in een proces om Marken terug te winnen. Processtukken uit 1469 en 1470 noemen een aankooptitel uit 1251 – verkoop door Nicolaas Persijn –, een bevestiging daarvan uit 1268 door diens zoon Jan Persijn, en enkele pauselijke bevestigingsprivileges.³² Omdat de *Gesta abbatum* voor de betreffende periode betrouwbaar zijn, houd ik het toch op een eerste aankoop vóór 1238.³³ Wellicht heeft de abdij haar bezittingen in fasen verworven.³⁴

Ludingakerke en Monnickendam

In geen van bovengenoemde bronnen is sprake van Mariëngaarder bezit te Monnickendam. Het bezitscomplex dat Floris van den Boekhorst daar in beslag nam, moet dus aan een ander Fries

klooster hebben toebehoord. Het bestond uit een klein *monikehuus*, met bijbehorend bouwland en weiland ter grootte van 42 deimt (23 ha), waaronder een *monike venne*. Vergeleken met de uithoven op Marken was het een bescheiden complex. Dat blijkt ook uit de veestapel van niet meer dan 5 koeien en 4 kalveren.

Wanneer we Mariëngaarde buiten beschouwing laten, zijn er twee Friese kloosters waaraan het monnikshuis in eerste instantie toeschreven kan worden. Een daarvan is de in 1191 gestichte cisterciënzer abdij Bloemkamp bij Hartwerd. In de 16de-eeuwse kroniek van dit klooster wordt namelijk gemeld, dat Bloemkamp onder het abbatiaat van Renicus Camminga (1337-1373) – naast vele andere bezittingen – ook twee uithoven (*duae gl[an]giae*) in Holland bij *Munkedam* is kwijtgeraakt.³⁵ Deze mededeling wordt echter door geen enkele andere bron bevestigd. Omdat cisterciënzer uithoven vrijwel altijd veel groter van opzet waren dan deze in Monnickendam, en we met de toewijzing van één uithof de andere nog niet geplaatst hebben, ben ik vooralsnog niet geneigd geloof aan het bericht te hechten.

Veel meer voor de hand ligt het om een verbinding te leggen met de abdij van Ludingakerke. Dit aan St. Maarten gewijde klooster van de reguliere kanunniken van St. Augustinus was in 1158 gesticht bij Midlum, niet ver van Harlingen, en stond onder de paterniteit van Rolduc.³⁶ De kanunniken van Ludingakerke – die we overigens vaak genoeg als monniken aangeduid vinden – legden zich, evenals die van Mariëngaarde, toe op de zielzorg. Zij blijken nog in het begin van de 15de eeuw rechten op de St. Nicolaaskerk van Monnickendam uitgeoefend te hebben. Op 4 januari 1422 droeg abt Ordachus de klerk Johannes Goyer voor als pastoor.³⁷ Ruim een jaar later zag interim-overste Hoytatus, die belast was met de hervorming van het vervallen klooster, zich gedwongen het patronaatsrecht van onder meer de kerk van Monnickendam over te dragen aan de bisschop van Utrecht, in ruil voor de opheffing van de abtswaardigheid, de ontheffing van zielzorgverplichtingen en de aansluiting van de gemeenschap bij het Kapittel van Windesheim.³⁸ Na de toetreding tot Windesheim, die pas in 1429 werd gerealiseerd, heeft het klooster nog vergeefse pogingen in het werk gesteld om het patronaatsrecht, dat door de graaf van Holland inmiddels aan het hofkapittel van St. Marie te 's-Gravenhage was overgedaan, weer in handen te krijgen.³⁹ Een van de argumenten die in 1450 ter afwijzing van de Ludingakerkerster aanspraken werden aangevoerd, was dat de graven van Holland 'die kerk van Monikendamme dicke synt gegeven hebben'. Dat laatste mocht sinds 1423 het geval zijn geweest, de begeving door de abt in 1422 wijst erop, dat het patronaatsrecht oorspronkelijk aan Ludingakerke toebehoorde. Aangezien Ludingakerke, althans in de eerste twee eeuwen van haar bestaan, haar kerken ook steeds door eigen priester-broeders heeft laten bedienen, kunnen we zonder meer aannemen dat fraters van dat klooster ook vóór 1345 te Monnickendam als zielzorger actief zijn geweest. Zij moeten ook wel bedoeld zijn met de in 1283 vermelde papen, die dan over een eigen weg beschikken en van wie wordt gezegd dat ze 'der Vriesschen papen vrijheijt' zullen gebruiken.⁴⁰ Met papen worden gewoonlijk priesters of zielzorgende priester-monniken aangeduid. Cisterciënzer monniken, die volgens hun ordestatuten de *cura animarum* (zielzorg) moesten mijden, vindt men nooit als zodanig betiteld.

Er is nog een ander argument om aan te nemen dat de uithof te Monnickendam Ludingakerkerster kanunniken en conversen heeft gehuisvest. Dat is dat Ludingakerke nog in de jaren dertig

van de 15de eeuw rechten heeft geclaimd op een stuk land bij Monnickendam uit het bezit van het tertiariisklooster Mariëngaarde, dat binnen die stad was gelegen, even ten oosten van de kerk.⁴¹ De historisch-geograaf De Cock vermoedt, dat dit tertiariisklooster na de stichting in de tweede helft van de 14de eeuw ondergebracht is in de voormalige uithof.⁴² Dat is heel goed mogelijk. Veel uithoven van zielzorgende kloosterlingen vinden we vlakbij de kerken die door hen bediend werden. Voor Ludingakerke zijn er treffende parallellen aan te wijzen voor Den Burg (Texel) en Weidum.⁴³

Rest ons de vraag: sinds wanneer dateerde de relatie tussen de kerk, het monnikshuis en Ludingakerke? Is het klooster bij de kerkstichting betrokken geweest? En wie heeft het daarvoor geïnteresseerd? Op de keper beschouwd: er is geen enkele reden om geen betrokkenheid aan te nemen, gelet ook op de naam van Monnickendam. Over het hoe en wanneer kan voorlopig alleen maar gespeculeerd worden, maar omdat de feitelijke macht in Waterland in de eerste helft van de 13de eeuw – de tijd dat Ludingakerke haar bloeitijd beleefde – in handen was van de familie Persijn, ligt het voor de hand ten aanzien van het initiatief tot de kerkstichting aan een Persijn te denken, dezelfde wellicht die Marken uit geldnood aan Mariëngaarde overdeed.⁴⁴

Kloostergoederen in Westfriesland: Hemelum, Anjum en Bloemkamp

Zijn we over de ligging en de omvang van de geconfisqueerde goederen in Waterland relatief goed geïnformeerd, de identificatie van het voormalig kloosterbezit in Westfriesland is een puzzel.⁴⁵ In de rentmeestersrekeningen ontbreken de verhuur- en verkoopgegevens voor de kloostergoederen. Kennelijk zijn die zoekgeraakt. De rekeningen bevatten er gelukkig wel posten over, zij het dat die vanwege hun boeking aan de uitgavenkant minder details geven dan we wel zouden wensen. Dat we ze bij de uitgaven vinden, komt omdat de landen waarop ze betrekking hebben, na een kortstondige verhuring aan particulieren, door de grafelijke ambtenaren teruggevorderd zijn voor het verweiden van slachtvee dat voor de foerage van het leger bestemd was: de nieuwe pachters moesten daarvoor schadeloos worden gesteld, waarvoor dus uitgaven dienden te worden geregistreerd.

Net zomin als voor Waterland wordt in de rekeningen over Westfriesland gezegd, aan welke kloosters het goed had toebehoord 'dat der monniken was'. Wat het landbezit betreft, komen er maar twee kloosters in aanmerking, te weten de aan St. Nicolaas gewijde proosdij van de orde der benedictijnen te Hemelum, die als dochterstichting verbonden was met de St. Odulfusabdij van Staveren;⁴⁶ en de aan Maria gewijde proosdij van de reguliere kanunniken van Sint Augustinus te Anjum, *Mons beatae Mariae Virginis*.⁴⁷ Als we het begrip 'goederen' ook mogen uitbreiden tot visrechten, kunnen we nog een derde klooster noemen, te weten de aan Maria gewijde cisterciënzer abdij *Floridus Campus* ofwel Bloemkamp, alias Oldeklooster, bij Hartwerd.⁴⁸ Dat is tenminste de eerste instelling waaraan de in 1349 vermelde 'stalen die der monicken waren tot Eemtetshorne'⁴⁹ kunnen worden toegewezen en die we in eerdere rekeningen bij herhaling terugvinden als de stalen van de 'Sciermonike' ten oosten van Wervershoof.⁵⁰ Met schiere monniken worden vrijwel altijd (de conversen der) cisterciënzers bedoeld, en Bloemkamp was de meest nabij gelegen cisterciënzer abdij, de enige ook in Westergo.

De belangrijkste landeigenaar van de twee eerder genoemde

kloosters was het klooster van Hemelum. Dat blijkt uit het overzicht van de dijklasten in Drechterland, die na de inbeslagneming door de grafelijkheid moesten worden betaald. De dijkvakken van Hemelum besloegen in totaal 95 roeden, die van Anjum (*Anighe moenke dijk*) slechts 25.⁵¹ Of het dijkonderhoud in dit gebied toen precies morgengewijs werd omgeslagen over het in eigen gebruik gehouden land, is mij niet bekend. Maar de verhouding van bijna 4:1 geeft toch wel enige indicatie van de verdeling over beide instellingen.

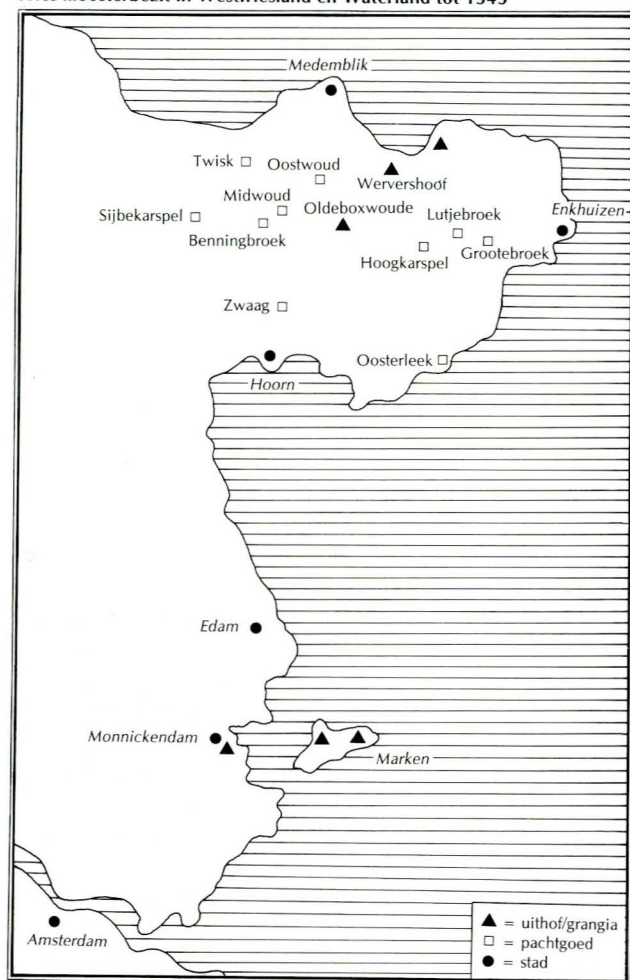
De vraag is dan, waar we het kloosterland moeten zoeken en hoe groot het geweest kan zijn. Laat ik eerst vaststellen, dat het in de rekeningen gaat om goederen die eerder door de monniken zelf geëxploiteerd werden, en die door de baljuw in beslag genomen waren om ze vervolgens meteen aan derden te verhuren. De kloosterlijke pachtlanden, die ongetwijfeld ook door de grafelijkheid genaast zijn, komen niet in de overgeleverde administratie voor. De inbeslagneming en de verpachting hebben reeds vóór 18 maart (de vrijdag voor Palmzondag) plaats gegrepen. Op die dag kochten grafelijke inkopers bijna 100 stuks rundvee op de markt te Hoorn, die ze meteen naar de *'moneken huse tot Walfaertshove'* lieten voeren *'tot mijns heren 's graven behoef jeghens sinen orloghe'*.⁵² De helft daarvan werd betaald door de rentmeester van Kennemerland en Westfriesland, Heyn Rode, de andere helft door de rentmeester van Noordholland, Gerrit Heynen. Vandaar dat we deze aankoop tweemaal geregistreerd vinden. Later werd nog meer slachtvee aangeschaft voor hetzelfde doel, onder meer te Arnhem. Teminste 94 van die ossen en koeien zijn eerst in de stallen van de genoemde uithof te Wervershoof ondergebracht en werden daar 31 dagen door een gezelschap van 6 knechten verzorgd.⁵³ Daarna, vermoedelijk eind april, werden ze in het weiland gebracht, hetzij te Wervershoof, hetzij in monnikenlanden elders in Westfriesland. Het kan haast niet anders, of reeds op het moment van de aanschaf van het vee is het besluit gevallen de verpachting ongedaan te maken en het monnikenland voor verweiding beschikbaar te krijgen. Dat besluit had tot gevolg, dat de pachters die het land van de baljuw gehuurd hadden, schadeloos gesteld moesten worden voor het bedrag van de 'wijnkoop': een soort garantiebedrag dat bij het sluiten van een verkoop- of pachtovereenkomst aan respectievelijk de verkoper of verpachter betaald werd. In de rekeningen nu worden drie van de pachters van het voormalige monnikenland bij naam genoemd, met de bedragen die hun voor de wijnkoop uitgekeerd werden: Pieter Storm voor 23 sc. en Jacob Thyen z. en Wouter Pieter Bennen z. van Hoyer samen voor 40 sc. Verder is nog sprake van enkele naamloze lieden die 4 sc. en 5 sc. uitbetaald kregen. Aangezien aan Jacob Thyen z. en Wouter van Hoyer de pachtgelden gerestitueerd werden die ze reeds voldaan hadden, weten we van hen hoeveel land ze gepacht hadden en waar dat land lag. Zij hadden 25,5 morgen gehuurd in Wervershoof, 41 morgen in Lutjebroek, en 35 morgen in Oosterleek. Dat zijn dan ook de oppervlakten die steeds als voormalig kloosterland in de literatuur worden genoemd. Noordeloos trekt er ten onrechte de conclusie uit, dat de hof te Wervershoof slechts 25,5 morgen omvatte. We moeten immers het land van Pieter Storm – die zijn pacht nog niet had afgedragen – bij het in eigen gebruik gehouden kloosterland rekenen, alsmede dat van de anoniem gebleven pachters. Als we aannemen dat hun wijnkoopbedragen naar rato van de oppervlakten gehuurd land zijn berekend, dan moet dit land ca. (23+4+5) 32/40ste dus viervijfde deel van de door Jacob Thyen z. en Wou-

ter van Hoyer gehuurde 101 morgen hebben omvat. Dat komt uit op 81 morgen. Die kunnen zonder bezwaar bij de 25,5 morgen van de uithof te Wervershoof worden geteld. Het wordt wel niet met zoveel woorden gemeld dat het land te Wervershoof betreft, maar de uitgaven voor Pieter Storm en de anonieme pachters staan in de rekeningen vrijwel meteen geregistreerd na de betaling voor het overbrengen van het eerste slachtvee naar het monnikshuis van Wervershoof. Alleen al het gegeven dat daar 94 ossen en koeien tegelijk onder dak gebracht konden worden, wijst erop dat dit een grote en centrale uithof was, die niet voor die van Mariëngaarde op Marken onderdeed.⁵⁴

Uit deze berekeningen blijkt, dat er in 1345 tenminste drie uithoven van Friese kloosters in beslag genomen zijn: een grote in Wervershoof van mogelijk 106,5 morgen (91 ha), een kleine te Lutjebroek van 41 (35 ha) morgen, en nog een kleine te Oosterleek van 35,5 (30 ha). De verdeling over de twee kloosters lijkt niet zo'n probleem. Oosterleek valt bij uitsluiting toe aan Anjum. Wervershoof en Lutjebroek zijn immers plaatsen waar Hemelum vanouds over goederen beschikte. De centrale uithof te Wervershoof moet wel dezelfde zijn als de in 1317 genoemde hof in het baljuwschap van Medemblik, waar proost Niclays van Hemelum van graaf Willem III tweemaal per jaar zijn monniken mocht komen berechten.⁵⁵ Uit de passage in de betreffende oorkonde dat *'die monniken van allen den hoven van Hemlem in Westvrieslant niemant onderhorich sien dan horen proest voorsz'* kan afgeleid worden, dat Hemelum naast Wervershoof op dat moment nog één of meer andere uithoven bezat.⁵⁶ De kans is groot dat de hof te Lutjebroek daaronder behoorde. In Lutjebroek had Hemelum al vanouds goederen liggen, zoals blijkt uit een pauselijke oorkonde die op 1245 gedateerd kan worden.⁵⁷ Daarin worden de priorin en het convent van het St. Nicolaasklooster van Hemelum in hun bezittingen bevestigd. Afgezien van het kloosterterrein te Hemelum zelf en de niet te lokaliseren kerk van *Osladawald* gaat het daarbij om qua aard niet nader beschreven 'landen, huizen en bezittingen' in een achttiental plaatsen, waarvan er zestien⁵⁸ thuisgebracht kunnen worden. Hiervan zijn er niet minder dan tien in Westfriesland te vinden, dichtbij elkaar in de streek ten zuiden van Medemblik, te weten: Wervershoof, Lutjebroek, Benningbroek, Hoogkarspel, Sijbekarspel, Grootebroek, Oostwoud, Midwoud, Twisk en Zwaag. De overige lagen in Frieslands Zuidwesthoek. Dat betekent dat de West-Friese goederen een zeer belangrijk onderdeel van het Hemelum domein hebben gevormd.

Hoe kwamen Anjum en Hemelum aan al deze goederen? Van de proosdij Anjum weten we niet veel meer dan dat ze in 1256 onder de paterniteit van Ludingakerke werd gesticht.⁵⁹ Zij kan haar West-Friese goed (te Oosterleek?) dus pas na die datum verworven hebben. Voor Hemelum ligt dat anders. De precieze stichtingsdatum van de St. Nicolaasproosdij is onbekend, maar dat doet voor de verwervingsproblematiek niet terzake, aangezien dit klooster van begin af aan een twee-eenheid heeft gevormd met de sinds 1132 door benedictijnen bevolkte St. Odulfusabdij van Staveren. Deze abdij was oorspronkelijk een dubbelklooster. Alles wijst erop, dat de Staverse nonnen op een gegeven moment in Hemelum zijn ondergebracht; deze vrouwenafdeling stond sindsdien op het geestelijke vlak onder leiding van een priorin, maar werd naar buiten toe vertegenwoordigd door een proost, die op zijn beurt weer verantwoording schuldig was aan de abt van Staveren. In juridisch en religieus opzicht bleven de zusters van Hemelum met hun lekenbroeders steeds verbonden met de moe-

Fries kloosterbezit in Westfriesland en Waterland tot 1345

derabdi. Dat blijkt uit oorkonden uit 1284 en 1320, waarin sprake is van relieken (o.a. van de H. Maagd en St. Nicolaas) van de *'fratr(es) et soror(es) ordinis sancti Benedicti in Stauria'*.⁶⁰

Wat het goederenbezit betreft, ligt daarom de conclusie voor de hand, dat de nonnengemeenschap van Hemelum bij de oprichting een gedeelte van het oude domein der St. Odulfusabdi heeft gekregen, waaronder het overgrote deel van de West-Friese bezittingen. Een aanwijzing in die richting is te vinden in de kerkenlijst waarmee de van 1132 daterende stichtingsoorkonde van het Staverse klooster besluit. Deze lijst eindigt met de kerk van *Wervershof*. Doordat de betreffende oorkonde slechts bewaard is gebleven in afschriften, waarin latere toevoegingen zijn verwerkt, is het niet geheel zeker dat de kerk van Wervershoof reeds in handen van de Staverse monniken was – het oudst overgeleverde afschrift wordt gedateerd op het midden van de 13de eeuw. Zeker is echter, dat we met een oud bezitscomplex te maken hebben, dat naar alle waarschijnlijkheid ooit één geheel met de uithof heeft gevormd. Het is overigens heel goed mogelijk, dat de abdi van Staveren reeds vroeg de beschikking heeft gekregen over de St. Werenfriduskerk waaraan Wervershoof zijn naam ontleent. Wanneer we een blik slaan op de patrocina van de andere kerken van Staveren/Hemelum, blijkt dat ook de andere Utrechtse missionarissen geliefd waren. Naast St. Maarten (bijvoorbeeld te Oudega (W) en Gaastmeer) vinden we, naast de te verwachten St. Odulfus in Staveren en Ypecolga, St. Lebuïnus te Molkwerum en

St. Wiro te Heeg.⁶¹ De uithof Wervershoof kan daarom het beste gelokaliseerd worden in de buurt van de Sint Werenfriduskerk, en niet – zoals Noordeloos heeft voorgesteld –, ter hoogte van de buurtschap Munneky bij Andijk.⁶² Andijk valt immers niet onder de parochie Wervershoof, maar onder die van Lutfebroek. Mogelijk moet de tweede, kleine uithof van Hemelum te Lutfebroek daar gezocht worden.

Uit het overzicht van de Hemelumer goederen uit 1245 valt verder af te leiden dat het klooster, naast het hierboven gereconstrueerde monnikenland-in-eigen-gebruik, in 1345 nog heel wat pachtgoederen aan de graaf verloren heeft. We zagen al bij de Mariëngaarder goederen op Marken, dat er meer verpacht was dan in eigen gebruik gehouden (240/190 ha). Dat zal bij Hemelum niet anders zijn geweest. We blijven dus aan de voorzichtige kant, als we bij het extrapoleren voor dit klooster ten minste evenveel bezit in pacht als in eigen exploitatie veronderstellen. Dat zou dan uitkomen op (126+126) 252 ha in beslag genomen bezit van Hemelum in totaal.

Beslaglegging en confiscatie: panding en wraak

430 ha van Mariëngaarde op Marken, 23 ha van Ludingakerke te Monnickendam, 30 ha van Anjum te Oosterleek en ten minste 252 ha van Hemelum in Westfriesland: dat brengt het totaal op meer dan 735 ha, plus nog een onbepaald aantal visrechten van Bloemkamp aan Westfrieslands noordkust. Bij elkaar is dat evenveel als het gemiddelde bezitscomplex van een middelgroot Fries klooster.⁶³ Met welk recht kon graaf Willem IV hand leggen op dit niet geringe vermogen?

In het begin heb ik opgemerkt dat geestelijken en geestelijke goederen volgens het canonieke recht *hors de guerre* dienden te blijven. In de praktijk werd deze regel nogal eens met voeten getreden, in zoverre dat oorlogvoerenden de geestelijken van wie ze konden aannemen dat ze de tegenstanders op niet-militaire wijze ondersteunden, vaak als vijanden behandelden. Dat gold zowel bij oorlogen tussen soevereine vorsten en staten als bij binnenlandse conflicten. Maar dan nog waren verschillende reacties mogelijk, waarvan confiscatie wel een heel verregaande was. Nu kon Willem IV zijn oorlog met Friesland moeilijk zien als een conflict met een soevereine staat. De Friezen van Westergo en Oostergo waren voor hem onderdanen die zich tegen zijn legitiem landsheerlijk bestuur verzetten. En bij oproerigheid, bij alles wat volgens het Romeinse recht opgevat kan worden als *crimen laesae maiestatis*, als schennis of minachting van landsheerlijk gezag gold confiscatie of verbeurdverklaring als de ultieme straf.⁶⁴ Zoals de geschiedenis van de Hoekse en Kabeljauwse twisten leert, werd deze tegen afzonderlijke personen gemakkelijk toegepast. Een corporatie of een collectief kon er echter ook door getroffen worden. Zo hebben Amsterdam en Delft hun weerspannigheid tegen respectievelijk Willem III en Albrecht van Beieren in 1304 en 1359 met grote boetes en het verlies van bepaalde privileges moeten bekopen.⁶⁵ Steden waren echter geen geestelijke instellingen, die hooguit als 'handlangers' mochten worden aangepakt. Het is daarom de vraag, of er bij de maatregel van Willem IV tegen de Friese kloosters al meteen sprake was van confiscatie of definitieve verbeurdverklaring.

Zoveel is zeker, dat de getroffen kloosters zich nooit schuldig gemaakt hadden aan opstandigheid jegens de graaf. Integendeel, ze waren hem tot dan toe steeds zoveel mogelijk ter wille

geweest, en dát terwijl ze – naar uit het voorgaande blijkt – weinig van hun Hollandse goederen rechtstreeks aan de grafelijkheid te danken hadden. Het is curieus dat op de enige plaats waar een Fries klooster landerijen van een Hollandse graaf had gekregen, te weten op Texel waar Ludingakerke pachtland van Rooms-Koning Willem II exploiteerde, dit klooster door Willems rechtsopvolger Jan van Beaumont, oom van Willem IV en mede-aanvoerder op diens expeditie naar Staveren, in 1345 juist rustig in het bezit werd gelaten van hetgeen ze daar toen nog hadden!⁶⁶

Een kort overzicht van de berichten over de verhouding tussen de Friese kloosters en de Hollandse graven laat zien, dat die Friese kloosters en hun regionale ordeverbanden allesbehalve anti-Hollands waren. In 1289 was een aantal van hen graaf Floris V behulpzaam met het leveren van bakstenen voor de bouw van burchten in West-Friesland.⁶⁷ En, zoals reeds eerder is gemeld, in 1297 distantieerden de prelaten van Oostergo zich bij graaf Jan I van de door Westergo gepleegde vijandelijkheden jegens hem.⁶⁸ Zouden deze acties nog geïnterpreteerd kunnen worden als een afgedwongen vriendelijkheid van niet-betrokken instellingen, voor de tijd van Willem III zijn er nauwe relaties tussen de graaf en de voornaamste kloosterinstellingen van Westergo aan te wijzen. Genoemd werd al de privilegiëring van Hemelum door Willem III in 1317. Verder steunde de proost van dit klooster – tezamen met de abt van het premonstratenzer klooster Lidlum, de prior van de cisterciënzer abdij Bloemkamp en de commandeur van de johanniëter commanderie van Sneek – in de jaren 1317/1318 de graaf in de beslechting van geschillen tussen de stad Kampen en een aantal districten en steden van Westergo.⁶⁹ Graaf Willem III bestendigde in 1320 zijn band met de St. Odulfusabdij door abt Folker en zijn convent een deel van de huurpenningen voor grafelijk pachtland in Bentergeest cadeau te doen.⁷⁰ Behalve de St. Odulfusabdij hoorde ook Lidlum tot Willems favorieten: in 1323 nam de graaf het klooster met al zijn dienstpersoneel, schepen enz. voor een periode van vijf jaar in bescherming; het jaar daarop gaf hij de abt volmacht om enige Sexbierumer hoofdelingen uit hun leengoederen te ontzetten, als zij bleven weigeren hem de leenrechten te betalen.⁷¹ Of dat laatste succes had, weten we niet. De abt van Lidlum heeft zich echter in de volgende jaren, samen met die van de St. Odulfusabdij, ingespannen een voor Holland acceptabele vrede in Westergo en Staveren tot stand te brengen. De wapenstilstand met Staveren in 1325 werd mede op zijn verzoek gesloten.⁷² De huldiging van de graaf door Westergo, in 1328, moet de kloosters welkom zijn geweest: ze konden zich nu zonder bezwaar tot hem richten voor bescherming. De hofmeesters van de Hemelumer monnikshuizen in de streek van Kuinre en Veenhuizen deden dat in 1337, omdat de graaf van Gelre na de dood van Jan van Kuynre, Noordwest-Overijssel onveilig dreigde te maken.⁷³

De Holland-gezindheid van de Friese kloosters is in de literatuur meermalen gesignaleerd.⁷⁴ In zijn dissertatie over de Willekeuren van de Opstalboom van 1323 veronderstelde Meijering echter, dat er in Westergo ook Friesgezinde kloosters waren, in een waarvan dan de opsteller van de Willekeuren gezocht kon worden. Hij meende de cisterciënzer abdij Bloemkamp als zo'n anti-Hollandse instelling te mogen aanwijzen, hoewel hij daarvoor geen overtuigende argumenten aan kon dragen.⁷⁵ Over Bloemkamps opstelling zijn geen gegevens voorhanden. Wat in dit verband echter wel telt, is dat graaf Willem III in 1333 aan het moederhuis van Bloemkamp, de abdij van Klaarkamp bij Rinsum-

geest, een belangrijk tolprivilege heeft geschonken.⁷⁶

Uit de voorhanden zijnde kloosterkronieken weten we dat Bloemkamp, Lidlum en Ludingakerke in de jaren dertig en veertig van de 14de eeuw gewapenderhand onderling diverse conflicten hebben uitgevochten, waarvan de inzet de afbakening van bepaalde goederen en rechten betrof.⁷⁷ Zoals het oprechte kloosterlingen betaamt, maken de (latere) kroniekschrijvers zich geweldig druk over deze door de duivel geïnspireerde bezigheden van hun vroegere medebroeders. Niets van wat zij vertellen, wijst echter op de vorming van de twee kampen – één pro- en één anti-Hollands –, waaraan later in wisselende samenstelling de namen van Schieringers en Vetkopers verbonden zouden worden.⁷⁸ Er waren immers drie partijen in plaats van twee: Lidlum had het aan de stok met Bloemkamp en Ludingakerke, Bloemkamp met Ludingakerke en Lidlum, en Ludingakerke dus met Lidlum en Bloemkamp. Deze twisten bleken later een eendrachtig optreden van de prelaten van deze drie grootste kloosters van Westergo in landszaken ook niet in de weg te staan.

Wanneer we dat alles in ogenschouw nemen, kan Willem IV geen reden hebben gehad de Friese kloosters, van welke orde ook maar, een zodanig gebrek aan loyaliteit te verwijten, dat hij naar de maatregel van de confiscatie kon grijpen. Wel had hij als motief voor het verbeurd verklaren van het bezit der instellingen uit Westergo kunnen opgeven, dat zij daarmee moesten boeten voor de trouweloosheid en opstandigheid van hun landgenoten, die hem de huldiging weigerden welke ze zijn vader wel hadden gegund. In dat geval had hij echter nooit het bezit van Mariëngaarde, een klooster uit Oostergo, mogen aantasten: die landschap had sinds het *condominium* nooit meer een Hollandse graaf als heer erkend. Natuurlijk is dit strikt theoretisch geredeneerd, maar ik wil toch aannemen dat Willem en zijn ambtenaren om deze reden bewust het kloosterland niet meteen verkocht hebben, zodat de naasting niet definitief was. Zij hebben, met andere woorden, de inbeslagname niet in eerste instantie als confiscatie opgevat, maar als een nog ongedaan te maken panding, waarmee druk uitgeoefend kon worden. De maatregel moest de betreffende kloosters en hun orden ertoe brengen de landsbesturen van Westergo en Oostergo met kracht ertoe te overreden hem als heer te aanvaarden. De in beslag genomen goederen waren pas verbeurd op het moment waarop de onderhandelingen over de erkenning door Westergo en Oostergo stuk liepen.

Het laat zich aanzien, dat de maatregel groot succes had. Gemeten naar het resultaat hebben de kloosteroversten werkelijk hun uiterste best gedaan Westergo en Oostergo tot inschikkelijkheid te bewegen. Op 7, 8 en 9 mei 1345 werd te Medemblik een '*dach jegens die Oistfriesen*' gehouden, waaraan enkele Hollandse heren uit 's graven raad en een aantal Friese afgevaardigden deelnamen. Dit diplomatiek overleg kreeg een vervolg op 5 en 6 juni.⁷⁹ Hoe de Friezen de Hollanders daar tegemoetgekomen zijn, kan opgemaakt worden uit een aantekening die is overgeleverd in de papieren van Frieslands landshistorieschrijver Suffridus Petrus.⁸⁰ Precies zoals de titel '*Dit is dat die Oestvriesen mijnen lieven here van Hollant boden, die aldaer bleeff, eer hij op hun toech*' aangeeft, vindt men daarin de standpunten van de Friezen, zoals ze door de Hollandse onderhandelaars zijn vastgelegd. Het document is weliswaar niet gedateerd, maar er is voldoende reden om aan te nemen, dat het op het bewuste overleg te Medemblik betrekking heeft. De conclusie eruit kan niet anders zijn dan dat de Friezen zeer, zeer ver zijn gegaan.

Allereerst waren de Friezen van geheel *Oïstrieslant*, dus van Westergo én Oostergo, bereid de graaf te huldigen door middel van een ritueel waarbij de vier aanzienlijkste edelen hem op hun speren zouden opheffen onder het roepen van de woorden: 'Hier is die mogentheyt der Vriesen'. De term *mogentheyt* lijkt een regelrechte vertaling van het Latijnse *potestas* (potestaat) uit het beken-de Karelsprivilege.⁸¹ Kennelijk wilden de Friezen daarmee het vrijwillige karakter van hun keuze tot uitdrukking brengen. Dan volgt een aantal minder verrassende concessies, zoals de bereidheid de graaf het huisgeld (de *huslotha*) af te dragen, hem de bieraccijns te betalen en hem de opbrengsten toe te staan van zijn tollén, visrechten en alle tienden die binnen hun macht lagen. Veel belangrijker zijn de toezeggingen op het militaire vlak. De graaf mag burchten bouwen in heel Friesland,⁸² en de Friezen beloven hem op heervvaart te dienen, zoals dat in zijn landen gewoon is. Met dat laatste braken ze met de traditie, dat ze niet verder behoefden te trekken dan met 'de ebba uut ende mey da flode op'.⁸³ Het enige punt waarop ze de graaf niet tegemoetkwamen, betreft de rechtspraak, en dan in het bijzonder de benoeming van baljuwen, schouten en andere rechters in het hoge gerecht (lees: de districts- en deelsgerichten). Het gehele desbetreffende punt luidt: 'Item dat mijn here der baeliuwen, schouten ende anders rechters setten soude, die daer tdagelich recht hantieren in de hoghe gerecht en wouden sij hin [lees: him] nyet verlyen'. Met Waller Zeper en Algra heb ik de neiging na hantieren een puntkomma te plaatsen en het volgende deel als het commentaar van de Hollandse onderhandelaars te lezen.⁸⁴ Van het hoge gerecht kan immers bezwaarlijk worden aangenomen, dat er dagelijks recht werd gesproken. Bovendien gaat het om een serie concessies, waarvan de voornoemde er – met een toegevoegd commentaar – één moet zijn. Zo gezien werd de graaf wel de benoeming van schouten op dorpsniveau toegestaan, maar ontzegde men hem de bemoeienis met de grietenij- (= deel) en districts- of landsgerichten, waarin de dorpsrechters kennelijk niet vertegenwoordigd waren.

Bij het geciteerde commentaar is nog met een andere, 16de-eeuwse hand (die van Janus Dousa?) geschreven: '*Causa ut videtur suscepti belli*'. Inderdaad, op dit punt zijn de onderhandelingen op 6 juni definitief afgesprongen. De graaf wilde het bestuur op deels- en districtsniveau aan zich trekken en ambtenaren benoemen. Dat kon niet of slechts moeizaam via het op lokaal niveau begunstigen van Friese edelen met de dorpsrechtspraak die vermoedelijk weinig inkomsten opleverde. Zijn weigering om op dit punt water in de wijn te doen betekende, dat de wapens uitkomst moesten brengen. Dat was een zwaarwegende beslissing. Deze hield in dat Willem, anders dan zijn vader, niet alleen moest afrekenen met de strijdkrachten van Westergo, maar ook met die van Oostergo. Zij hield ook in, dat de beslaglegging op de kloostergoederen uitliep op confiscatie, wat tot gevolg had dat de graaf ook alle Friese kloosters én hun beschermheiligen tot zijn vijanden kon rekenen.

De mobilisering van Friesland: de H. Maagd contra St. Joris

De Friezen reageerden onmiddellijk. '*Anno ccc xlv doe wert Staveren verstoert van da Vresen op sinte Odolph avont*', zo heet het in een kroniekje uit het archief van de Friese landshistoriëschrijvers.⁸⁵ Sint Odulfsavond valt op 11 juni. Nog binnen een week was dus het nog altijd Hollandsgezinde Staveren door Friezen bezet, naar

alle waarschijnlijkheid om te voorkomen dat de stad door Willem's troepen als bruggehoofd zou worden gebruikt.

Vervolgens kwam het er voor de Friezen op aan om alle beschikbare krachten te mobiliseren voor het afwenden van de komende invasie. Dat had nog wel wat voeten in de aarde, omdat Westergo en Oostergo sinds de tijd van het *condominium* ieder hun eigen weg waren gegaan. Zoals we uit een nog niet eerder gepubliceerde⁸⁶ oorkonde uit het cartularium van de St. Odulfusabdij weten (zie de bijlage), is op 15 juli 1345 te Leeuwarden een gezamenlijke landdag gehouden, waarop de belangrijkste gezagsdragers uit Westergo en Oostergo verzameld waren, alsmede de '*tota universitas clericorum et laycorum*', dus de gehele gemeenschap van geestelijken en leken van beide landen. Beklemtoond mag worden dat hier voor het eerst in de bronnen sprake is van een *universitas*, dus van een gemeente of een gemeenschap, voor geheel Friesland tussen Vlie en Lauwers.⁸⁷ Uit de formulering blijkt dat dit een nieuwe, voor de gelegenheid gevormde constructie was. Er bestond nog niet zoiets als een *universitas* van Westergo en Oostergo samen. De oorlog had Westergo en Oostergo dus bij elkaar gebracht en verenigd tot één samenhangend geheel.

In het stuk, dat uitgevaardigd is ten gunste van de door overstromingen en oorlogsomstandigheden verarmde St. Odulfusabdij, worden alle geestelijke en wereldlijke gezagsdragers en de *universitas clericorum et laycorum* van *Oestfrisia* opgeroepen de Staverse benedictijnen op milde wijze te steunen, waarbij gewezen wordt op de grote verdiensten die deze kloosterlingen 'ons vaderland' (*patria nostra*) bewezen hebben. Dit te hulp snellen van de kloostergemeenschap kan in verband worden gebracht met de bezetting van Staveren op 11 juni, waarbij de Friezen ongetwijfeld de abdijgebouwen hebben laten ontruimen om deze vervolgens als militair steunpunt in te richten, nog vóórdat de Hollanders dat zouden doen. Uit het verslag van de gevechtshandelingen eind september blijkt immers dat de Friezen zich in de abdij hebben verschanst. Uit het slot van de oorkonde blijkt trouwens dat er onzekerheid bestaat over het toekomstig verblijf van de – vermoedelijk tijdelijk geëvacueerde – monniken.

Onder het bovengenoemde *Oestfrisia* moet niet het begrip Oostfriesland worden verstaan, zoals dat door de Hollanders werd gebruikt, aangezien dat juist alleen op Westerlauwers Friesland sloeg. Diende dat wel zo te worden begrepen, dan zouden de prelaten en bestuurders van Oostergo en Westergo de brief immers aan zichzelf hebben gericht. Bovendien zou het bestuur van de nieuwe *universitas* door het gebruiken van die naam impliciet erkend hebben dat de Friese landen, samen met die van het inmiddels Hollandse Westfriesland, onder het aaneengesloten territoriale gezag van de Hollandse graaf ressorteerden. Gezien de oorlogssituatie ligt dat nauwelijks voor de hand. We kunnen daarom zonder bezwaar concluderen, dat het stuk bedoeld was voor de autoriteiten in de overige Friese landen, ten oosten van de Lauwers. Uit de Willekeuren van de Opstalsboom weten we, dat de benedictijnen van Staveren reeds eerder toestemming hadden om in geheel *Frisia* aalmoezen te vergaren.⁸⁸ In 1323 was het alleen Folpert, de landverrader (*da landis wrreder*) van Staveren, verboden op die wijze inkomsten voor zijn abdij te verwerven. De nadrukkelijke ontkenning van de schuld van de conventsgemeenschap aan de desolate toestand van haar abdij zal bedoeld zijn geweest om de nog steeds bestaande twijfel over de eventuele partijdigheid van de te begunstigen instelling weg te nemen. Uit dit alles kan worden opgemaakt dat de nieuwe eenheid van Wester-

lauwers Friesland nog wel werd gezien als een onderdeel van het grotere Friese vaderland. Het begrip '*patria nostra*' – dat hier bij mijn weten voor het eerst in verband met Friesland wordt gebruikt – heeft immers betrekking op zowel de eigen landen van Westergo en Oostergo als op die van *Oestfrisia*.

Het vervolg is uit de bronnen niet bekend, maar we kunnen ons er licht een voorstelling van vormen, aan de hand van de verhalen uit de *Quedam narracio* over de kruistocht tegen de Drenten, een goede honderd jaar eerder.⁸⁹ Daarin schitteren de abten, proosten, dekens en pastoors uit het tot het Utrechtse diocees behorende Friesland als helpers van de bisschop: volgens de schrijver trokken zij predikend en aflaten verlenend het land door om hun landgenoten aan te sporen de banier van St. Maarten te volgen. Met groot succes, want – zo wordt tot slot gemeld – 'dat grote, rijke, edele en roemrijke Friesland volgde als één man zijn bisschop' voor slechts een hemelse beloning. Het kruistochten-enthousiasme was sindsdien wel enigszins weggeëbd – de laatste Friese kruisvaarders waren in 1270 naar het Heilige Land vertrokken – en de kloosters hadden door hun onderlinge twisten beslist aan religieus prestige ingeboet, maar de zaak was even heilig. In plaats van de belangen van St. Maarten stonden dit keer de voorrechten op het spel die het voorgeslacht in dienst van de Christenheid verworven had. De Hollandse graaf had immers op hoogmoedige wijze het nog door zijn vader bevestigde Karelsprivilege geminacht. Hij had zich bovendien aan de goederen van Friese kloosters vergrepen en daarmee de toorn van hun heiligen over zich afgeroepen.

Kloosters mochten, wanneer ze aangevallen werden, alleen geestelijke wapens inzetten. Zij waren dat zelfs verplicht, aan hun begunstigers, wier zielen ze onder hun hoede hadden, en aan hun beschermheiligen, die samen met hen geraakt en beledigd waren.⁹⁰ In de tijd dat het centraal gezag nog zwak ontwikkeld was, in de 11de en de 12de eeuw, hebben grote benedictijnse abdijen in Frankrijk als die van Cluny en Fleury daartoe speciale liturgische riten ontwikkeld, waarbij de relieken van hun patroonheiligen op symbolische wijze werden vernederd.⁹¹ De bedoeling daarvan was de heiligen tot wraak uit te dagen en hen hun belagers te laten verdoemen. In de sanctieformules van de oorkonden uit die tijd vinden we die wraakgedachte in gecondenseerde vorm terug. In de 14de eeuw werden zulke wapens niet meer toegepast, maar aangenomen kan worden dat kloostergemeenschappen die door wereldlijke machthebbers getroffen werden, ook toen hun heiligen in hun gebedsdiensten en missen met kracht om interventie hebben gevraagd.

Effectiever, althans in onze ogen, was het om met behulp van die heiligen wereldlijke strijders te mobiliseren – iets waartoe overigens in die vroege tijd kloosters ook reeds hun toevlucht namen. Het lijkt geen twijfel dat de prelaten van de vier belangrijkste orden daarbij betrokken zijn geweest. Ze telden immers alle vier één of meer gedupeerde gemeenschappen onder hun huizen. De benedictijnen hadden bezittingen verloren van Staveren/Hemelum, de reguliere kanunniken van Lidingakerke en Anjum, de cisterciënzers van Bloemkamp, en de premonstratenzers van Mariëngaarde.

De heilige onder wier leiding zij samen met de grietmannen hun landgenoten tot de strijd konden aanmoedigen, werd vanzelfsprekend de Moeder Gods. De H. Maria was niet alleen eigenaresse en hoofdpatrones van vier der vijf getroffen kloosters, zij was ook de gemeenschappelijke heilige van de Friese landschappen,

Het zegel van Oostergo uit 1494 (*Pax Groningana*, nr. 95),
(foto: Rijksarchief in Groningen, Randschrift: S. BEATE MARIE
UNIVERSITATIS TERRE ASTRINGIE).

zoals blijkt uit haar afbeelding op het *Tocius Frisiae*-zegel waarmee het Verbond van de Opstalsboom zijn documenten bekrachtigde. Bovendien werd zij juist in Westergo en Oostergo speciaal vereerd. Een van de twee zegels die van de *universitas* Oostergo overgeleverd zijn, draagt precies dezelfde beeltenis als het grootzegel van het Opstalsboomverbond,⁹² en Westergo blijkt in 1361 de liele te hebben gevoerd: symbool van Maria's zuiverheid.

Hun tegenstander zal zich deels ook op de H. Maagd verlaten hebben. Hij heeft haar tenminste regelmatig vereerd. Vóór zijn reis naar het Heilige Land bracht Willem bijvoorbeeld een bezoek aan de Onze-Lieve-Vrouwekapel te Amsterdam; op diezelfde reis bezocht hij een Mariaheiligdom te Famagusta op Cyprus, en na zijn behouden terugkeer uit Pruisen in het voorjaar van 1345 trok hij naar 's-Gravenzande om Onze Lieve Vrouw voor haar bijstand te danken.⁹³ Wanneer we echter de Henegouwse teksten mogen geloven, die verslag doen van de landingsoperatie, voerde Willem zijn mannen aan in naam van God en St. Joris.⁹⁴ Begrijpelijk, omdat deze heilige de ridderlijk-adellijke schutspatroon bij uitstek was.

Zoals bekend mag worden verondersteld heeft St. Joris' bemiddeling weinig gebaat. De slag bij Staveren eindigde in een eclatante overwinning voor de Friezen. De aanvallers zijn letterlijk door hen in zee gedreven en moesten terugkeren '*sonder minen here den grave*', die op het slagveld achterbleef. Zijn lijk werd door de Friezen naar Bloemkamp gevoerd, het aanzienlijkste klooster van Westergo, waar het kon rusten onder de hoede van de H. Maria.

Haar dankten de Friezen voor hun victorie, met het instellen van een speciale Onze-Lieve-Vrouwedag op 26 september.⁹⁵ De jaarlijkse viering van deze dag was tot ver in de 16de eeuw de gelegenheid waardoor het in de slag gesmede gemeenschapsbesef vernieuwd en levend gehouden werd. Worp van Thabor meldt dat de hertog van Saksen het feest in 1504 om die reden heeft willen

afschaffen. Zijn verbod zou echter niet geëffectueerd zijn vanwege de grote weerstand onder de bevolking, in verband met overstromingen en andere schade die geleden werd.⁹⁶ Hoe de dag precies gevierd werd, is niet bekend, maar dat men op die dag ook naar Staveren trok, lijkt wel zeker.

De latere landsheer, Karel V, heeft in 1527 – dus bijna twee eeuwen na de slag – zijn bestuursambtenaar Cornelius Anthonius opgedragen de op het kerkhof te Staveren liggende botten van de in 1345 gesneuvelde Hollanders in een grote kuil te gooien om ‘... de memorie te breken ende in een vergeten te brengen’ en zodoende een einde te maken aan een ongewenst Fries-nationaal ‘slagveldtoerisme’.⁹⁷ Aannemelijk is dat op de Onze-Lieve-Vrouwedag een bedevaart werd gehouden naar het Mariabeeld dat in de St. Odulfusabdij werd vereerd. De 17de-eeuwse kroniekschrijver Schotanus verhaalt in zijn in 1658 gepubliceerde *Geschiedenissen kerckelyk ende wereldtlyck*, dat er 40 jaar tevoren nog mensen in Staveren leefden, die in het St. Odulfusklooster de mis hadden gehoord en in de kerk een beeld van Maria hadden gezien, ‘hebbende een hulzel op als een Friese vrouw’.⁹⁸ Dat moet dan wel slaan op het kloostercomplex dat de Staverse monniken in 1415 in het zuiden van de stad betrokken hebben, toen hun het verblijf in de geruïneerde en overstroomde gebouwen ten westen van de stad onmogelijk was geworden. Weliswaar zijn ze van daaruit in 1495 naar Hemelum vertrokken, maar het is zeker dat ze het complex in de stad sindsdien nog als uithof in eigen beheer hebben gehouden.

Epiloog

Op 26 september 1942 is de slag van 1345 voor het eerst sinds de 16de eeuw weer herdacht, op initiatief van de pro-Duitse *Fryske Rie fen Saxo-Frisia*. Dat gebeurde in Warns, waar Waller Zeper abusievelijk de slag gelokaliseerd had. Doel was de vrijheidstrijd van het ‘eenvoudige Friese boerenfolk’ – in herinnering te brengen,

uiteraard ter inspiratie van de strijd voor het behoud van de Friese taal en het Fries-eigene, zoals de Fryske Rie dat toen verstond.⁹⁹ Tevoren was er binnen de Friese geleerden flink geruzied over het hoe en waarom van de viering, over de al dan niet anti-Hollandse opzet, en over de plaats die daarin aan Onze Lieve Vrouwe – die door de katholieke-Friese gemeenschap als haar emancipatiesymbool was gekozen – toebedeeld moest worden. Na de oorlog heeft de Friese beweging, mede als reactie op het eerdere ‘foute’ initiatief, de jaarlijkse viering onder haar hoede genomen en haar tevens het karakter van een bevrijdingsherdenking gegeven, onder het motto ‘Leaver dea as slaef’. Dit was overigens nog steeds zonder deelname van de katholieken. Die organiseerden in 1951 en volgende jaren ter ere van de Fryske Leaffrouwe een bedevaart naar Bolsward op de laatste zondag van september.

Hoe die herdenkingen verder ook zijn verlopen, uit het voorgaande is duidelijk geworden dat voor het plechtig beklemtonen van de eenheid der Friezen tussen Vlie en Lauwers de keuze voor het herdenken van het jaar 1345 een goede was. 26 september was daarbij een geschikte datum, al had men ook kunnen opteren voor de 6de juni, de dag waarop de onderhandelingen te Medemblik afketsten en Westergo en Oostergo in elkaars armen werden gedreven. 1345 is in ieder geval het jaar waarin voor het eerst sprake is van één gemeenschap voor het hele gebied dat wij nu nog Friesland noemen. Graaf Willem IV is de man die dat bewerkstelligd heeft, door Westergo en Oostergo als gezamenlijk doelwit te kiezen en door de kloosters, die tot dan toe alle een welwillende houding tegenover Holland hadden ingenomen, met het panden en confisqueren van hun goederen tegen hem in het harnas te jagen. Kloosterprelaten en de verenigde landsbesturen hebben daarop het meer algemene Friese gemeenschapsbesef uit de tijd van de kruistochten nieuw leven ingeblazen en omgevormd tot een Westerlauwers eenheidsbewustzijn onder de banier van de H. Maria.

De Graaf wijdt de Hollandse nederlaag aan militair-tactische blunders: van doorslaggevend belang zouden zijn geweest het niet inzetten van boogschutters, het gescheiden optreden zonder gezamenlijk krijgsplan, en het aanvallen zonder slagorde. Het is echter zeer de vraag of Willem IV wel geslaagd was, wanneer zijn troepen deze fouten hadden vermeden. Door met zijn dreiging en oorlogshandelingen Westergo en Oostergo te verenigen zag Willem in Staveren een overmacht van uiterst gemotiveerde Friezen tegenover zich. Zelfs al had hij een militair succes kunnen boeken, dan nog had de graaf Westerlauwers Friesland nooit in korte tijd kunnen onderwerpen zonder zelf ook maar één concessie te doen. Dat leert ons wel de reprise onder Albrecht van Beieren zo’n halve eeuw later.

Uit de panding der kloostergoederen en de sequentie der gebeurtenissen blijkt, dat Willem een politiek van chantage en confrontatie heeft bedreven. Of die tevoren ook weloverwogen is uitgestippeld, valt moeilijk te zeggen. Zij was gedurfd en risicovol, en het staat vast dat ze de Hollanders succes heeft gebracht aan de onderhandelings tafel. Als graaf Willem zijn diplomaten te Medemblik het laatste bod van zijn beoogde onderdanen had laten aannemen, met als perspectief een langzame penetratie door middel van burchtbouw en het winnen van de gunsten der belangrijkste Friese adellijke families, had de Friese geschiedenis een andere, en misschien ook minder unieke loop gekregen. Maar Willem was geen vérzien landsheer, en de als-vraag heeft duizend antwoorden.

Het zegel van Westergo uit 1361 (OGD, nr. 509), (foto: Rijksarchief in Groningen, Randschrift: SIGILLV[M] ... D ... IN WESTERGO).

Bijlage

Oorkonde van 15 juli 1345, waarbij de abten, proosten, dekens, pastoors, grietmannen en hun mederechters – alsmede de gehele meente (universitas) van geestelijken en leken – in Westergo en Oostergo alle geestelijke en wereldlijke gezagsdragers in Oestfrisia meedelen dat ze de door overstromingen en oorlogsomstandigheden verarmde abdij van Staveren hebben toegestaan jaarlijks een collecte binnen hun gebied te houden, met het verzoek de abdij op milde wijze daarbij te ondersteunen. Rijksarchief in Friesland, Archief Sint Odulfusklooster, inv.nr. 1: cartularium, p. 12-13.

Littera universitatis Ostergo et Westergo de concessio terminato

Universis Christi fidelibus: abbatibus, prepositis, decanis, ecclesiarum curatis, grietmannis, iusticiariis, consulibus, ceterisque omnibus et singulis clericis et laicis cuiuscumque status ultra conditionis existant per totam terram Oestfrisie, abbates, prepositi, priores, decani, ecclesiarum curati, gretmanni eorumque coniudices necnon et tota universitas clericorum et laycorum in Ostergo et Westergo, continuum pacis incrementum ac iugiter Deo famulari.

Cum monasterium beatae Marie sanctique Odulphi confessoris in Stauria, ordinis sancti Benedicti Traiectensis dyocesis, quod inter omnes ecclesias et monasteria Frisie ab antiquo celebre fuit et primitivum, in quo etiam multa miraculorum beneficia per merita et intercessionem beate et gloriose semper virginis Marie operari dignata est clementia salvatoris, ex continuis marinis fluctibus procellosis, pascuis, pratis, prediis ipsius penitus demolitis necnon et exinopinatis et gravibus dampnis quae eidem anno presenti ex disensione et guerra inter illustrem principem dominum comitem Hollandie et terras nostras sine tamen dicti monasterii, abbatis et conventus culpa evenerunt, adeo depauperatum existat, quod ad ipsius monasterii conservacionem ac personarum in ibi Deo famulantium sustentacionem proprie ipsorum nondum suppetant facultates, sive ad miserie dissolutionis obprobrium idem monasterium vergi verisimiliter formidamus, nisi piis eidem elemosinis celerius succuratur.

Quare ipsis pie compacientes per terras nostras iamdudum petitionem generalem annuatim misericorditer concessimus et in antea concedimus per presentes vestreque universitati ob fidelitatem et benivolentiam, quam idem abbas et conventus patrie nostre semper exhibuerunt et exhibent, cum ipsis et pro ipsis humiliter in Domino supplicamus, quod per terras et terminos vestros consimilem petitionis gratiam annuatim concedere et de bonis vobis a Deo collatis pias elemosinas et grata caritatis subsidia eidem per certos suos nuntios, cum ad vos cum prelati sui litteris venerint erogare, dignemini propter Deum, ut sic ipsorum inopie, sive in loco predicto residenciam fecerint seu alias necessitate cogente translati fuerint, consulatur, et vos per hoc et alia bona qua Domino inspirante feceritis ad vitam pervenire mereamini sempiternam.

Datum Lyowardie sub sigillis terrarum nostrarum in Ostergo et Westergo. Anno Domini M° CCC° quadragesimo quinto, in Divisione apostolorum.

a. Lees: quod.

Vertaling:

Brief van de meente van Oostergo en Westergo over een concessie tot het vergaren van aalmoezen

Alle gelovigen in Christus: abten, proosten, dekens, pastoors, grietmannen, mederechters, schepenen en alle geestelijke en wereldlijke personen, gezamenlijk en afzonderlijk, in Oostfriesland, hoedanig zij ook zijn en welke status zij ook hebben, wensden wij, abten, proosten, prioren, dekens, pastoors, grietmannen en hun mederechters; alsmede de gehele meente van geestelijken en leken in Oostergo en Westergo, een aanhoudende groei van vrede en een voortdurend dienstbaar zijn aan God.

Aangezien het klooster van de Zalige Maria en de Heilige belijder Odulfus in Staveren, van de orde van de Heilige Benedictus in het diocees Utrecht, dat zeer oud is en vermaard onder alle kerken en kloosters van Friesland; dat ook de Verlosser in Zijn genade waardig heeft gekeurd er vele zegenrijke wonderen te laten geschieden door de verdienste en de bemiddeling van de Zalige en immer glorierijke maagd Maria, sterk verarmd is, vanwege de verwoesting van zijn weiden, velden en hoeven als gevolg van voortdurende stormvloeden en overstromingen door de zee, alsmede door de zware schade die het dit jaar heeft opgelopen vanwege het conflict en de oorlog tussen de illustere vorst, de graaf van Holland, enerzijds en onze landen anderzijds, zonder dat het genoemde klooster, de abt en zijn convent daaraan schuld hebben; zozeer verarmd zelfs, dat de eigen mogelijkheden van het klooster niet toereikend zijn voor de reparatie van zijn gebouwen en het levensonderhoud van de personen die God in het klooster dienen, vrezen wij dat dit klooster tot een schandelijk uiteenvallen in ellende neigt, als men het niet snel met vrome aalmoezen te hulp komt.

Om die reden hebben wij diezelfde abt en zijn convent toegestaan, en staan wij hun hierbij tevoren uit oprecht medelijden ook toe, jaarlijks een algemene bedetocht door onze landen te houden en verzoeken wij uw meente, omwille van de trouw en de welwillendheid die zij altijd ons vaderland getoond hebben en nog steeds tonen, met hen en voor hen in alle nederigheid voor de Heer u om Godswil te verwaardigen hun jaarlijks binnen uw landen en grenzen eenzelfde gunst tot het houden van een bedetocht te verschaffen en hen, via hun boden, uit uw door God gegeven goederen ruimhartig van vrome aalmoezen en steunbedragen te voorzien, wanneer zij met de brieven van hun prelaat tot u komen, opdat hun armoede wordt gelenigd, of ze nu hun verblijf in bovengenoemde plaats zullen houden of dat ze, door de nood gedwongen, naar elders overgebracht worden; tevens opdat gij door deze en andere goede werken die gij door Gods ingeving verricht, het eeuwige leven zult verdienen.

Gegeven te Leeuwarden onder de zegels van onze landen in Oostergo en Westergo, in het jaar des Heren M CCC vijfenveertig, op Twaalf Apostelendag.

Noten

Met dank aan de leden van de Oorkonderûnte van de Fryske Akademy voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

- 1 Waller Zeper (1914) 250-269; Algra (1965); Groustra (1978); Brokken (1982) 22-25; Janse (1993) 45-61; De Boer en Cordfunke (1995) 91-94; Devries (1996) 145-155, en De Graaf (1996) 273-308. Devries blijkt over zo weinig kennis van zaken betreffende Friesland te beschikken, dat zijn (militair-historische) bijdrage hier verder onbesproken kan blijven.
- 2 Keen (1965) 189-197.
- 3 Algra (1965) 25.
- 4 Ik ga ervan uit, dat het *condominium* ook in de tijd van Floris IV en Willem II in de praktijk bleef bestaan: Mol (1991) 60.
- 5 Zie verderop de uiteenzetting over de onderhandelingen betreffende de rechten die de graaf van Holland in Friesland toekwamen.
- 6 Het zou kunnen zijn – maar dat verdient nader onderzoek – dat het probleem niet zozeer de stedelijke rechtspraak gold, als wel de rechtspraak over de plattelandsgebieden achter Staveren: Hemelumer Oldeferd en Gaasterland (c.q. Harich), die in de vroege 13de eeuw nog deel uitmaakten van het graafschap Zuidergo of Staveren, waarvan de stad het centrum vormde. Dit oude Zuidergo-verband blijkt op het eind van de 13de eeuw niet meer te bestaan. De landsdelen Hemelum en Harich staan dan onder leiding van grietmannen, die – op het moment dat ze in de bronnen voorkomen – opereren in een Westergo-verband: 1290, *GPCV* I, 123; 1313, *ibidem* I, 152; 1328, *ibidem* I, 180-182.
- 7 Van Mieris I, 584; *GPCV* I, 130-131; Van den Bergh II, nr. 996.
- 8 Janse (1993) 47.
- 9 *GPCV* I, 174, echter met onjuiste datering. De autonomie van Oostergo blijkt ook uit het verdrag dat dit landschap in 1318 aanging met de stad Groningen: *OGD*, nr. 258.
- 10 Colmjon, nrs. 220-221; 225 vermeld in oorkonde nr. 225. Eppo en Tako van Walten van Kercwerpe, vermeld in oorkonde nr. 225, die met het schoutambt in het oostelijk gedeelte van Bolsward worden beleend, kunnen we representanten van de bekende familie Walta herkennen: Noomen (1994) 96.
- 11 Janse (1991) 149.
- 12 Westergo liet na de nieuwe graaf te huldigen. Het was ook het enige Friese landschap dat positief reageerde op het anti-Engelse, anti-Gelderse en tevens ook anti-Hollandse bondgenootschap dat de Franse koning de Friese landen in 1337 aanbood: Blok (1898) 330-331.
- 13 De Boer en Cordfunke (1995) 91-92.
- 14 Janse (1993) 54.
- 15 Brokken denkt dat Willem IV op die dag, welke samenviel met een in Den Haag belegde bedevaart – die overigens wegens ziekte van de graaf niet doorging –, het besluit heeft genomen krijgstochten naar Utrecht en Friesland te ondernemen: Brokken (1982) 23. Wat Utrecht betreft, kan dat misschien zo zijn, maar met betrekking tot Friesland lijkt dat weinig plausibel. Het ontslaan van twee partijen uit een gijzeling wijst eerder op een voorlopig vertrouwen in een goede afloop van de gang van zaken.
- 16 Hamaker III, 390.
- 17 Hamaker II, 415. Hier is sprake van 41,5 achtendeel tarwe, 'die ghecoft waren jehghens der erster reyse, die mijn here opgheset hadde jehghens die Vriesen.' Deze uitgave is geboekt na een aantal andere uitgaven aan gezouten vis, waarvan we dunkt me dan ook wel mogen aannemen, dat ze voor de eerste expeditie bedoeld waren.
- 18 Hamaker II, 424-425. De schelpen en turf werden aangeschaft op de markt te Alkmaar en werden opgeslagen in het even ten noorden van deze stad gelegen kasteel Middelburg.
- 19 Craandijk (1905) 289-296.
- 20 Algra (1965) 32.
- 21 Hamaker I, 338.
- 22 Waller Zeper (1914) 259
- 23 Zie hiervoor de noten 7 en 9. Vries meent dat het niet uitgesloten is dat graaf Willem III omstreeks 1326-1328 ook door Oostergo als heer is aangenomen: Vries (1986) 30. Mij is niet duidelijk waarop die uitspraak gebaseerd kan worden. De graaf claimde wel rechten over Oostergo – in zijn oorkonden uit de jaren twintig spreekt hij consequent over *Oistvrieslant*, en *Oistvrieslant* omvatte volgens de legitimatie van Willems aanspraken door Rooms-Koning Lodewijk de Beier uit 1314 zowel Westergo als Oostergo –, maar de eigenlijke maatregelen van Willem III beperkten zich tot dan toe uitsluitend tot Westergo.
- 24 O.a. De Cock (1975) 344-345; Besteman en Heidinga (1975); en Bos (1989) 52 e.v.
- 25 Bakhuizen van den Brink (1863) 103.
- 26 Over Mariëngaarde, zie Backmund (1952) II, 210.
- 27 Hamaker I, 349-351.
- 28 Hamaker I, 383-389.
- 29 Over het *grangia*-systeem van de Friese kloosters, zie: Mol (1991) 175-176.
- 30 Hamaker I 387. Overigens was Mariëngaarde ook eigenares van 12 huizen 'van den westende' en 9 huizen elders: *ibidem*, 389.
- 31 *Gesta abbatum*, 154, 200; verg. *Sibrandus Leo*, 91.
- 32 *OHZ* II, nr. 915.
- 33 De auteur van de *vita Sibrandi*, de *vita Iarici* en de *vita Ethelgeri*, die zijn werk tussen ca. 1260 en 1270 te boek stelde, maakt de indruk precies te weten wanneer abt Sibrandus Marken kocht. Hij merkt namelijk op, dat dat was in de tijd waarin de kanunnik Boutetus van Morra en de convers Ulbodus van Finkum zich op uitstekende wijze kweten van hun taken als respectievelijk kellenaar en *provisor exteriorum* (= bedrijfsleider): *Gesta abbatum*, 154.
- 34 Dat wordt gesuggereerd door *Sibrandus Leo*, 9.
- 35 Schoengen (1903) 168.
- 36 *Monasticon Windeshemense* III, 299-312; Mol en Noomen (1996).
- 37 *Repertorium Germanicum* IV, kol. 1929.
- 38 Muller, nrs. 2350-2351.
- 39 Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Archief Kapittel Maria op het Hof, nr. 246.
- 40 *Hantvesten ende Privilegien van Monnickendam ende Waterland*, 1613, aangehaald door De Cock (1975) 347.
- 41 Wüstenhoff (1889) 267-268.
- 42 De Cock (1975) 345. Misschien dat een reconstructie van de pastoriegoederen deze veronderstelling kan ondersteunen.
- 43 Schoorl (1996); Noomen (1994a) 151-152.
- 44 De archeoloog Jurjen Bos meent graaf Floris V, aan wie Jan Persijn in 1282 de helft van zijn Waterlandse goederen en rechten verkocht, te kunnen aanwijzen als de man aan wie de nederzetting Monnickendam haar ontstaan dankte: Bos (1988) 33-34; idem (1989) 58-63. Deze hypothese en de daaruit voortkomende pogingen de rol van de Persijns te minimaliseren doen geforceerd aan. Het moge zo zijn, dat de opgravingen van enkele huispercelen aan de Kerkstraat uitwijzen dat de niet-agrarische bebouwing hier eerst uit de tweede helft van de 13de eeuw stamt – al is de datering niet

- echt overtuigend –, het gaat wel erg ver om alleen op grond daarvan het ontstaan van de hele nederzetting voor te stellen als het resultaat van een weloverwogen besluit tot stadsstichting van Floris V, zonder daarbij ook maar enige aandacht te besteden aan de problematiek van parochievorming en kerkstichting; en dat terwijl het historisch onderzoek van de laatste jaren nu juist heeft uitgewezen, dat de Hollandse graven veeleer een volgende dan een initiërende rol hebben gespeeld bij het ontstaan en de ontwikkeling van de steden in hun gebied. Voor de achtergrond van de familie Persijn, zie overigens: Craandijk (1902) *passim*.
- 45 Craandijk (1905) 317-319; De Goede (1943) 126-127; uitvoeriger besproken door Noordeloos (1946) 52-60.
 - 46 Mol en Van Vliet (1998).
 - 47 *Monasticon Windeshemense* III, 121-126.
 - 48 Mol (1996) *passim*.
 - 49 Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Archief Graven van Holland, inv.nr. 1539, f. 14v: ontvangst ten bedrage van xxii s. Het betreft een soort kustvisserij met behulp van staken waaraan fuiken of netten bevestigd waren.
 - 50 Bijvoorbeeld in 1343: inkomsten uit grafelijke stalen 'tusken die Sciermoenen ende Walfaertshofe': Hamaker II, 268.
 - 51 Hamaker II 527-528.
 - 52 Hamaker II, 168; 420-422. Het is wel curieus dat 20 van die ossen geleverd werden door 'broeder Heleke [Hilke] die hofmeester!'. Dat moet haast wel een convers (*grangiarus* of *magister grangiae* = hofmeester) van een Fries klooster zijn geweest. In dezelfde rekeningen vinden we twee jaar eerder een niet nader te identificeren *broeder Atthe* als leverancier van twee ossen genoemd: Hamaker II, 315.
 - 53 'Item van 6 knechtsen cost ende loen, die verwairt hebben ende gheploghen 94 hoift vies in der monicke huse in Vrieslant, van 31 daghen': Hamaker II, 422.
 - 54 Misschien moeten we hier ook de molen van de monniken zoeken waarvan in 1342/1342 voor Drechterland sprake is: Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Archief Graven van Holland, inv.nr. 1538, f. 18.
 - 55 Van Mieris, II, 187; verg. de oorkonde aldaar op p. 213 (1319).
 - 56 In een van de vroegst overgeleverde grafelijke rekeningen (1311) stuiten we op een 'hofmiester van Oudeboxwoude'. Wellicht was dit een convers van Hemelum en behoorde de door hem beheerde uithof van Oudeboxwoude (= Hauwert) dus ook aan dat klooster: Smit II, 3.
 - 57 Rijksarchief in Friesland, Leeuwarden, Archief Sint Odulfusklooster, inv.nr. 1b (cartularium), p. 17; ten dele uitgegeven in Brom, nr. 2277. Dit afschrift van de door Innocentius IV (1243-1254) uitgevaardigde oorkonde is niet gedateerd. Alles wijst er echter op dat deze oorkonde, tezamen met enkele andere oorkonden van het St. Odulfusklooster, in de zomer van 1245 in Lyon is opgesteld: Mol en Van Vliet (1998).
 - 58 '... locum ipsum in quo prefatum monasterium situm est, cum omnibus pertinentiis suis, ecclesiam de Osledewald cum omnibus pertinentiis suis, terras, domos et possessiones quas habetis in villis Midlinghe (Mirns), Mordum (Oude- en Nijemirdum), Rugghusen (Ruigahuizen), Grind, Baldaryp, Bonnyngbroek, Haghekerka (Heeg), Hogekeerspel, Spekeldekerka (Ypecolsga), Sybekarspel, Aldenwerwe, Wervertshove, Litterabroek, Grotebroek, Oestewalde, Middewoude, Twisca et Swage vulgariter nominatis ...'. Baldaryp en Aldenwerwe zijn niet thuis te brengen.
 - 59 *Sibrandus Leo*, 44.
 - 60 Rijksarchief in Friesland, Leeuwarden, Archief St. Odulfusklooster, inv.nr. 1b (cartularium), p. 22 en 24; regesten bij: Colmjon, nrs. 103 en 188.
 - 61 Noomen (1989) 31.
 - 62 Noordeloos (1946) 58.
 - 63 Mol (1991) 172.
 - 64 Van Iterson (1957) 8 e.v.
 - 65 *Ibidem*, 194-195.
 - 66 Schoorl (1996). Ludingakerke had in de jaren dertig al een deel van zijn Texelse goederen aan Jan van Beaumont verkocht. Het tekent natuurlijk wel de andere houding van Willem's oom, dat hij het overgebleven deel niet in beslag nam, toen Willem de kloostergoederen in Westfriesland en Waterland naaste. Zou de Henegouwer beducht zijn geweest voor eventuele hemelse wraak?
 - 67 *Kroniek Bloemhof*, 478.
 - 68 Zie noot 7.
 - 69 Van Mieris II, 188, 191; *GPCV* I, 157-159.
 - 70 *GPCV* I, 161-162. Bentergeest moet in de buurt van Oudega-W. worden gezocht. Vriendelijke mededeling van drs. P.N. Noomen.
 - 71 *GPCV* I, 167. Algra (1965) 38e voert abusievelijk Mariëngaard op i.p.v. Lidlum.
 - 72 *GPCV* I, 169.
 - 73 Van Mieris II, 590; *GPCV* I, 192.
 - 74 In dit verband wordt vaak gewezen op broeder Folpert van Staveren, die in de Willekeuren van de Opstalsboom als 'landis wreder' wordt aangemerkt en geen toestemming krijgt collectes in de Friese Zeelanden te organiseren: Meijering (1974) 150-152. Deze broeder is vaak vereenzelvigd met abt Folker, maar dat lijkt mij onwaarschijnlijk. De abt zal zich niet persoonlijk met de – voor de Odulfusabij door het Opstalsboom-verbond toegestane – 'queste', dat is de geldinzameling door middel van prediking en het tonen van relieken, hebben beziggehouden.
 - 75 Meijering (1973) 282-283; 296-297.
 - 76 *GPCV* I, 187.
 - 77 *Sibrandus Leo*, 51; Schoengen (1903) 164-165; *Worp van Thabor* III, 185.
 - 78 De populaire notie dat de partijtwisten tussen Schieringers en Vetkopers in oorsprong teruggaan op economische belangen tegenstellingen tussen cisterciënzers en premonstratenzers (akkerbouw tegenover vetweideij!), is de wereld ingebracht door P.J. Blok in zijn opstel over 'Schieringers en Vetkopers' (1893). Zij vindt geen enkele steun in de bronnen.
 - 79 Hamaker II, 413, 529. Verg. Waller Zeper (1914) 55; Janse (1993) 35; De Graaf (1996) 285. Volgens laatstgenoemde zouden deze bijeenkomsten niet voor diplomatiek overleg bedoeld zijn geweest: ze betroffen een krijgsraad (waaraan uiteraard geen Friezen konden deelnemen). Deze interpretatie moet afgewezen worden, niet in de laatste plaats omdat – zoals De Graaf zelf al aangeeft –, geen van de genoemde vergaderingen werd bijgewoond door de graaf, de steden en de Henegouwse edelen.
 - 80 Als bijlage VI opgenomen bij Waller Zeper (1914) 483. Wellicht maakte deze tekst deel uit van het bundeltje papieren dat Suffridus Petrus in 1592 toegestuurd kreeg van Janus Dousa, curator van de universiteit van Leiden, beheerder van de universiteitsbibliotheek, lid van de Hoge Raad van Holland en historieschrijver van dat gewest. Nader onderzoek op dit punt is gewenst. Over de verhouding van Dousa tot Suffridus Petri en over Dousa's bron, zie recentelijk: Bostoen e.a. (1996) 10-11.
 - 81 Janse (1991) 19-20.
 - 82 De Graaf (1995) 284 geeft geen bewijspplaats voor zijn bewering, dat de Friezen niet met de burchtbouw hebben ingestemd.
 - 83 Oud Schoutenrecht, par. 2, Fairbanks (1939) 72-73.
 - 84 Waller Zeper (1914) 260; Algra (1965) 32. Anders dan deze auteurs concludeert Janse hieruit, dat de Friezen de graaf het benoemingsrecht van baljuwen, schouten en andere rechters ontzegden: Janse (1993) 55.

- 85 Gerbenzon (1965) 17, 87. Het bericht werd nog niet eerder opgemerkt.
- 86 De Graaf haalt de oorkonde wel aan, maar heeft haar niet echt geanalyseerd: De Graaf (1996) 284.
- 87 Oebele Vries dateert het eerstbekende optreden van een college van prelaten, grietmannen en mederechters nog in 1347: Vries (1986) 20. Over de ontwikkeling van het begrip *universitas* in territoriale zin, zie: Slicher van Bath (1949).
- 88 Meijering (1973) 57.
- 89 *Quedam narracio*, 76-83.
- 90 Rosenwein, Head en Farmer, 'Monks and their Enemies', 764 e.v.
- 91 Geary (1979) 28-29.
- 92 Zie het bijgaande zegel van 1494; verg. Sello (1925). Het andere zegel van Oostergo, overgeleverd aan een oorkonde uit 1361, toont een *majestas domini*: Christus met de twee zwaarden, boven een gedeelde afbeelding van de tweemaal negen rechters die tezamen 'de hoogste rechtsinstantie van Oostergo vormden: Bary en Van Buijtenen (1991) 111. Hoe de beide zegels zich precies tot elkaar verhouden, dient nader onderzocht te worden. Het zegel van 1494 maakt qua afbeelding en belettering geen jongere indruk dan dat van 1361, terwijl het randschrift met de naam ASTRINGI(A) een archaïsche Latijnse vorm biedt in plaats van het later veel vaker gebruikte O(E)STERGO.
- 93 Smit (1995) 57; Kronenburg IV, 42.
- 94 De Graaf (1996) 289.
- 95 In een gedeeltelijk overgeleverd necrologium uit Dronrijp is met betrekking tot 26 september sprake van een '*memoria Beatae Virginis propter victoriam in Stauria*': Schotanus, *Tablinum*, 21.
- 96 *Wôrp van Thabor* V, 88.
- 97 Rijksarchief in Brussel, Papiers de l'État et de l'Audience, inv.nr. 1429/2 (Rijksarchief in Friesland, Leeuwarden, copieën elders 6402), met dank aan drs. O.D.J. Roemeling te Hurdegaryp, die mij deze vindplaats noemde. Verg. Groustra (1978) 85. In dit bericht wordt overigens niet meegedeeld dat het bewuste kerkhof bij de abdij lag, wat wel voor de hand ligt. Interessant in dit verband is de mededeling van de 16de-eeuwse kroniekschrijver Cornelius Kempius dat Maria van Hongarije in 1545 de botten van de Hollanders uit het massagraf bij de St.-Odulfusabdij liet halen om ze in een knekelhuis in de stad te deponeren: Kempius, 112. Chronologisch gezien moet dit een vervolgactie zijn geweest, tenzij Kempius de maatregel van 1527 voor de geest had en dat jaartal en 1345 door elkaar haalde. De geest van zijn bericht is in zoverre strijdig met het boven aangehaalde, dat van zo'n knekelhuis verondersteld kan worden dat het de herinnering levend zou houden, terwijl het juist de bedoeling was de slag in vergetelheid te brengen.
- 98 Schotanus (1658) 21.
- 99 Van der Molen (1942) 50. Interessant is dat in de *Encyclopedie van Friesland* uit 1958 s.v. Warns, p. 676, deze eerste herdenkingen niet genoemd worden. Daar staat alleen, dat er na W.O. II op 26.9.1945 een herdenking op het Rode Klif werd gehouden, die sindsdien elk jaar herhaald wordt.